

1932-1933

Український голокост

ПОЛИН ГОЛОДОМОРУ У ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

**МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 75-М РОКОВИНАМ
ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ**

САРНИ 2007

Відділ культури і туризму Сарненської районної державної адміністрації
Відділ освіти Сарненської районної державної адміністрації
Сарненська центральна районна бібліотека
Сарненський історико-етнографічний музей

2

ПОЛИН ГОЛОДОМОРУ У ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

**МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 75-М РОКОВИНАМ
ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ**

**29 листопада 2007 року
м. Сарни, Рівненська область**

Сарни 2007

Полин голодомору у пам'яті нащадків: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам голодомору 1932-1933 років в Україні, м. Сарни, 29 листопада 2007 року. – Сарни, 2007. – 39 с.

Матеріали науково-практичної конференції «Полин голодомору у пам'яті нащадків», присвяченої 75-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні розкривають причини голодомору, механізм творення терору голодом, руйнівні наслідки голодного лихоліття, вміщують спогади жителів Сарненщини – свідків голодомору.

Це видання дасть суттєвий поштовх до осмислення справжніх причин і наслідків найжахливішої трагедії українського народу.

Видання розраховане на істориків, працівників бібліотек, краєзнавців, викладачів та широке коло читачів.

Редактори і упорядники: Наталія Чорна
Раїса Тишкевич

Технічні редактори: Руслана Артемчук
Людмила Лавор

Відповідальний за випуск: Віктор Торчик

Тираж: 100 прим.

З М І С Т

1. Жнива скорботи	5
2. КОТОК СВІТЛАНА. Голодомор 33-го – голод чи геноцид ?	6
3. КОВАЛЬЧУК АНАТОЛІЙ. Відповідальність за голодовий терор	7
4. ЯКИМЕЦЬ ТАМАРА. Голодомор 1932-1933 рр. Мовою документів, в усній народній творчості та літературі	10
5. Спогади про голодомор 1932-1933 років жителів Сарненщини, записані науковими працівниками Сарненського історико-етнографічного музею (<i>із фондів музею</i>).	14
6. ЗЛОЧИН ПРОТИ НАЦІЇ. Методично-бібліографічні матеріали	23

ЖНИВА СКОРБОТИ

*Ми на ланах своїх родючих
Стікали потом і слізьми,
А деспот голодом нас мучив.
Ми є. Були. І будем ми.
Легін А.*

Багатвікова історія українського народу – це, насамперед, літопис життя і смерті народу – великомученика, на долю якого було досить лиха. Майже кожне століття, як свідчать давні джерела, позначене голодними роками, наслідками епідемій, спустошливими війнами, чужоземними навалами. Дивна історія Великого народу, що не мав навіть коротенького відтинку часу для перепочинку задля відновлення сил та енергії. Найбільших втрат зазнала Україна саме у ХХ столітті.

У 2007-2008 роках ми відзначаємо сумну дату — 75-ті роковини голодомору 1932 – 1933 років, який назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого, найгостріших і болісних проблем українського суспільства.

1932-й... 1933-й... Голод. Жах. Дике безправ'я. Найродючіша у світі земля густо вкрита мерцями. По зчорнілих від мук селах шастають з наганами агенти політуправління. Вони ж інструктори, розпорядники, судді, вбивці... Не було тоді ні війни, ні посухи, ні потопу. А була тільки зла воля одних людей проти інших. Помирали на всеплодючих чорноземах шанованої світом житниці. Просто неба, на шляхах, у холодних хатах і на лавах вокзалів. Поодинці і сім'ями. Вимирали роди і села. Голод забрав тих, хто за шмат хліба не вмів торгувати святинею, спекулювати, красти, вбивати, щоб вижити. І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могилу. Старих, молодих, дітей і ще ненароджених — у лонах матерів.

Масштабний голод в Україні розпочався наприкінці літа 1932 року, досяг свого піку до початку весни 1933 року та завершився на початку літа 1933 року. Саме за цей, менш ніж календарний рік, на території нашої країни загинули мільйони людей. Від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 — щогодини, майже 25 тисяч — щодня. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але так чи інакше йдеться про МІЛЬЙОНИ безвинних жертв.

Ті, хто вижив, підірвали своє фізичне та психічне здоров'я. В їхні душі назавжди закрився страх голоду. Все це істотно підірвало життєвий потенціал нації. Українці повинні знайти в собі мужність визнати і переконати інших, що нація стала жертвою страшного злочину, який ніколи не повинен повторитися. Ми маємо усвідомити, що сьогоднішнє населення України є нащадками тих, хто вижив у ті страшні часи. Але нас могло б бути набагато більше ...

Від голодомору минуло 75 років. Багато стерлося з пам'яті про ті страшні часи; більшість документів про голодомор не потрапили в архіви, а ті що потрапили, не всі збереглися. Тому нам слід шукати і знаходити нові документи, матеріали, робити все для того, щоб про голодомор знали всі, щоб це більше ніколи не повторилося.

ГОЛОДОМОР 33-ГО – ГОЛОД ЧИ ГЕНОЦИД? ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ

*Ти скажеш, не було голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої зерно вимели дотла?
Як навіть марево виймали із печі
І забирали прямо із горшків,
Окрайці виривали з рук малечі,
Із торбинок нужденних стариків?*

Історія України, на жаль, знає більше трагічних сторінок. Так історично склалося, що український народ на довгі століття опинився під імперським чоботом, який душив українську мову, культуру та найбільше старався придушити прагнення нації до самовизначення. Саме це стало причиною масових репресій проти українства у 20-30-х рр. ХХ ст. Адже Йосиф Сталін дуже добре пам'ятав скільки прийшлося приборкувати український національно-визвольний рух під час Української революції в першій чверті ХХ ст. на чолі із Грушевським, Петлюрою.

Голодомор 1932-1933 рр. один із драматичніших та «закритих» сторінок історії українського народу, який довго приховувався сталінським керівництвом. Але, як сказано, що все таємне рано чи пізно стає явним. Тому не вдалося радянському тоталітарному режимові стерти з пам'яті людської ті страхотливі події, бо свідки живі і по нині. Сьогодні вперше обнародовані унікальні, щойно розсекречені архівні матеріали, які відбивають справжні причини, хронологічний перебіг та наслідки трагедії.

У статтях вчених висвітлюються соціально-економічні та моральні аспекти здійснення в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель, яка стала безпосередньою причиною продовольчих труднощів, а потім страхотливого голоду.

Найпершими взялися за вивчення даної проблеми українські вчені в діаспорі.

Уже в роки перебудови українські вчені взялися за наукове вивчення факту голодомору. Сьогодні відомі архівні документи, які підтверджують, що Сталін та його оточення створили геноцид проти українського народу штучно. Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала Україні мільйони жертв.

Нового бачення набирає проблема при Президенту України Віктору Ющенку.

Щороку в кінці листопада, в Україні поминають жертв голодомору. В усіх районах та обласних центрах проходять жалобні церемонії, а в деяких селах встановлено пам'ятні хрести, проходять акції «Запали свічку». Таку данину пам'яті сьогодні можемо віддати ми – нинішнє покоління незалежної України. Восени 1933 щодоби гинуло 25 тисяч чоловік. Були й такі села, що зникли з карти України, у сільській раді вивішували чорний прапор, що означало – людей тут не лишилося. Сталін мав особисту неприязнь до народу України, адже українці були другою і надзвичайно потужною за чисельністю нацією з багатою історією, культурою, досвідом власного державотворення. Йому належать слова: «Якби українців не було так багато, я б депортував їх до Сибіру всіх...» Адже жодна республіка колишнього Радянського Союзу не завдавала стільки проблем, як Україна. По-перше, народ завжди прагнув до самовизначення та незалежності, по-друге – найбільше протистояння радянській колгоспній системі було саме тут. Справді, українське селянство користі в колективізації не бачило. У перший рік її проведення товариствам спільного обробітку землі чинився зростаючий з кожним днем опір. Бо туди забрали не тільки землі, до якої прищеплювалася любов з діда-прадіда, а й реманент, худобу. Рушилася встановлена хліборобська

культура, традиції і сама організація життя на селі. Тому, за даними архівів, уже на початку 30-х років пройшли масові страйки по всій Україні.

Щоб довести державам капіталістичного світу, що перша соціалістична країна на правильному шляху, і капіталістам далеко до СРСР, Сталін експортує українське зерно за копійки на біржі Англії, Італії, Франції.

Роздратований результатами перепису населення 1937 року, а було виявлено величезну смертність (втрачено четверту частину населення країни) Й. Сталін наказав розстріляти демографічну комісію. Терору голодом найбільше зазнали теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська області, Донбас і Південь України. За даними 7-10 мільйонів жертв - такі жнива зібрав сталінський режим у країні, яку називали «всесоюзна житниця», з най родючішими у світі чорноземами. Як не притоптував цей факт радянський лад, згодом виявили про нього сміливі історики, у роки незалежності біла пляма історії набуває відповідного зафарблення, адже і до сьогодні живуть свідки тих страшних лихоліть, з пам'яті яких правди не зумів стерти ніхто. Свідчать про це і документальні кадри, які дивом збереглися, свідчать і українські письменники, які писали про випадки канібалізму, коли люди, доведені до божевілля, їли трупи, дітей. І яких за це осудили та затаврували «запеклими ворогами радянської влади». Їх творчість викреслили і поховали на довгі десятиліття.

Українська діаспора за кордоном упродовж усіх років тоталітарного режиму на Україні віддавала шану своїм загиблим від голоду побратимам. Про це свідчать статті в їхніх виданнях, музеях. До речі, саме діаспори з Канади та США першими надали гуманітарну допомогу і 1932 році. Але їх кораблі відправили назад із портів Криму, мотивуючи це заздрістю капіталістів – злісних ворогів соціалізму.

Масове публічне поминання жертв голодомору вперше за багато років відбулося при Президенту України Віктору Ющенку, який знає про це страхіття з розповідей свідків – жителів рідної Сумщини. Дослідження матеріалів радянських КДБ, НКВД, на які на довгі роки було накладено табу, дослідили як іноземні комісії, так і вітчизняні служби КДБ, які одностайно прийшли до висновків, що голодомор 1932-1933 років був геноцидом радянської влади, спрямованим проти українського селянства.

Фактом геноциду голодомор визнали сьогодні понад десяток країн світу, Верховна Рада України, яку саме Віктор Ющенко закликав розглянути і затвердити проект закону стосовно голодомору, щоб відновити історичну справедливість про мільйони невинних убієнних.

Хоча жителі Західної України голодомору не зазнали, бо сталінські репресії докотилися туди після 1939-го, по всіх західноукраїнських містах солідарно проходять заходи поминання жертв голодомору. А в останні сірі дні листопада по всіх навчальних закладах України проходять уроки пам'яті, пов'язані із вшануванням жертв голодомору, які доносять історичну правду до підростаючого покоління. Бо реальне, а не формальне відродження України можливе лише тоді, коли народ поверне свою історичну пам'ять і справедливість.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГОЛОДОВИЙ ТЕРОР

*За жінок, чоловіків, дітей;
За малих, дорослих і старих,
Не співала нівча похоронна,
Не лунали дзвони завпокій...
Ні труни, ні хрестів і ні тризни.
Прямо в яму, навіки віків.
Чорна сповідь моєї Вітчизни,
І її затамований гнів*

Після розкуркулювання й колективізації в 1932 – 1933 роках сталося те, що характеризують як терор голодом (голодомор) проти колективізованих селян України, здійснюваний шляхом установлення для них аж надто великих, непосильних норм хлібоздачі, вилучення харчів, унеможливлення отримати допомогу ззовні. Ця акція супроводжувалася масовими погромами української культури, інтелігенції й церкви. Уявну впертість українських селян, котрі не здавали зерна, недвозначно розцінювали як «націоналізм». Все це повністю відповідало твердженню Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець.

В українській політиці компартії чітко простежувалися два моменти: з одного боку – боротьба проти селянства взагалі, а з іншого – проти національної самосвідомості місцевого населення. Кількість жертв у справжній війні проти селянства, розв'язаній Сталіним у межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час першої світової війни.

Першими вмирали від голоду чоловіки. Пізніше діти. І останніми жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми. У бою люди вмирають швидко, вони захищаються, їм допомагає бойове братерство та почуття обов'язку. Під час голодомору люди вмирали самотньо, повільно, розуміючи що їх принесли в жертву задля чийхось корисливих інтересів.

Найжахливіше виглядали малі діти, зі скелетними кінцівками, що звисали з роздутих животів. Голодування стерло з їхніх облич будь-які сліди молодості, обернувши їх на вимучених потвор, лише в їхніх очах теплилися залишки дитинства.

В Україні штучний голод виморив від восьми до одинадцяти мільйонів людей – точної кількості не визначено і сьогодні. Двадцять два місяці, з грудня 1931 року до вересня 1933, народ страждав, мучився, умирав.

Фактів голодомору можна наводити багато, вони – жахливі, але потрібно і встановити чинює відповідальність за них.

Визначити винних у масовій загибелі українців не становить проблеми. Вони були жертвами цілеспрямованої урядової компанії проти « класового ворога». Відповідальні партійні працівники усвідомлювали « потребу» знищення мільйонів людей навіть перед практичним ужиттям заходів.

Спочатку в хід пускалося твердження, що ніякого голоду не має. Будь-яка згадка про голод стала злочином – за одне те слово карали навіть самих голодуючих. Сталін поведився так, немовби нічого особливого не відбувалося.

Чи дійсно керівництво країни знало про голод?

Відповідь – так!

Але Сталін не квапився подавати допомогу голодуючим районам. Він вважав голодомор за ефективний і цілком сприйнятливий засіб боротьби з українським селянством. Ця компанія носила цілковито свідомий характер.

Можна твердити, що відповідальність за голодомор закорінена передусім у марксистських концепціях – точніше у тій формі, що їм надавала більшовицька партія і Сталін особисто.

Що ж до особистої вини Сталіна (Молотова, Кагановича, Постишева...), то не можна засвідчити її документально.

Підсумувати сказане можна так:

1. Причина голоду – встановлення надзвичайно високих реквізиційних норм Сталіним та його поплічниками.
2. Виконання норм проводилося в життя, аж поки не почався голод.
3. Зерно було на складах у районах голоду, проте його не дозволяли видавати селянам на їхні потреби.
4. Влада забороняла селянам діставатися до міст і всіляко перешкоджала цьому.
5. Протягом довгих років це явище не визнавалося офіційними істориками.

Єдиним можливим виправданням для Сталіна та його поплічників могло б бути те, що вони не знали про голод.

Встановлено безперечні факти, а мотиви, що до них призвели, лежать у річищі усієї сталінської політики. Тому суд історії не може оголосити іншого вироку для радянського режиму, крім карної відповідальності, а багатолітню мовчанку Радянського Союзу з цього приводу належить розцінювати як співучасть або виправдання.

Роки, що віддаляють нас від Голодомору, не вивітрилися з пам'яті народного жаху пережитого. Лихоліття 33-го і досі болять невігійною раною в душі кожного українця, бо не було селянської родини в тодішній Україні, яку б обійшла ця біда, коли голодна смерть забирала дітей і їх матерів. Ми стверджуємо, що це була катастрофа планетарного масштабу. Правда про ці події стала набутком світової спільноти тільки в роки незалежності України.

Є дати, які можна, потрібно постійно нагадувати, особливо молодому поколінню про той страхітливий злочин, вчинений сталінізмом в Україні. Те, що сталося в Україні у 1932-1933 роках, - справжній геноцид народу. Забути таке не можна. Щоб не стерлася пам'ять про уроки минулого, щоб не втратити майбутні покоління того знання, яке характеризує націю українців.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ, В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ ТА ЛІТЕРАТУРІ

*Пекельні цифри та слова
У серце б'ють, неначе молот,
Немов проклятий ожива
Рік тридцять третій.
Голод... Голод...
У люті сталінській страшній
Тінь смерті шастила по стінах.
Сім мільйонів (Боже мій!)
Недолічила Україна.*

Страшні тридцять років ХХ ст. Скільки горя і страждань принесли вони нашому народу. Люди змушені були пройти через знущання з боку влади, зраду близьких, злиденність та постійний страх. Занадто багато випробувань випало на їх долю. І сьогоднішня наша розповідь про одне з них – голод 30-х років, що отримав страшну назву «Голодомор».

Житницею називали Україну упродовж багатьох століть. Але по-хижацьки грабуючи її, не давали жити. 1933 рік став найчорнішим у літописі багатостраждальної української землі. У світовій історії не зафіксовано голоду, подібного тому, що випав тоді на долю України – однієї з найродючіших країн світу.

Трагічний 1933 рік ознаменувався не тільки найстрашнішим голодом в історії нашого народу, а й приходом до влади фашистів у Німеччині. Вулицями найвідоміших міст Німеччини, шикуючись у колони, крокували «нові надлюди» зі свастикою на рукавах, готові за першим закликком фюрера підкорити собі увесь світ. І чи не в ці самісінькі хвилини здригалася і Україна, дорогами якої торохкотіли вози і тачки, везучи на цвинтарі скошених голодом людей – донедавна кремезних чоловіків-трудолюбів, міцних стариків, жінок-господиць і, що найболючіше, дітей, майбутнє країни. Країни, яку теж мріяв підкорити диктатор.

Але найбільшого страждання зазнав український селянин, коли було завдано удару по самій основі духовності людини. І пригадуються пророцтва Вічної Книги: «І буде голод по цілій землі...»

Вони збулися. Тут. У нас. На Україні.

У радянські часи все, що стосувалося тієї страшної сторінки історії, було під суворою забороною. Люди вмирили від голоду в обстановці цілковитої інформаційної блокади. Жахливі подробиці про голодомор, які інколи потрапляли в закордонну пресу. Оголошувалися злісними вигадками буржуазної пропаганди. Слово «голод» заборонялося вживати навіть в документах партійних комітетів, які мали гриф «Цілком таємно». У всі наступні роки згадка про голод каралася 58-ю ст. Карного кодексу (антирадянська пропаганда). Численна українська діаспора в Канаді й США калатала у всі дзвони, щоб донести правду про голодомор до світової громадськості. Однак до українців довго не прислухалися. Тільки на 50-у річницю голодомору світова громадськість звернула увагу до цієї теми; діаспору навіть почули, але їй не повірили, адже факти здавалися неймовірними.

(Барка Василь. Жовтий князь. Великий голод на Україні 1932-1933 рр. –Торонто.).

Разом з тим, у жовтні 1984р. президент США Р.Рейган підписав законопроект про заснування при Конгресі спеціальної комісії для «виявлення причин голоду в Україні, інспірованого радянським урядом». Для цього з бюджету виділялося 400 тис. дол. Комісія з шести істориків повинна була користуючись доступними джерелами, в тому числі і архівними документами, вивезеними з СРСР гітлерівцями, вивчити «білу пляму» радянської історії.

Після приходу до влади Горбачова в Радянському Союзі почала поширюватися гласність. Проте інформація про голодомор залишалася забороненою. А Комісія Конгресу США регулярно розсилала інформацію про свою роботу не тільки власному уряду, але й радянському посольству в Вашингтоні. Правду про голод уже не можна було приховати. І у доповіді присвяченій 60-річчю встановлення радянської влади в Україні в грудні 1987р., В. Щербицький, вперше визнав факт голоду, але обумовив факт його існування неврожаєм. Порушення табу зробило можливим для істориків та журналістів вивчати й публікувати інформацію про цю проблему.

Незаперечним доказом знищення українського селянства в 1932-1933 рр. стала книга-меморіал «Голод-33». Тисячу свідчень очевидців, розсекречені архівні матеріали зібрали автори-упорядники цієї книги Волод, Маняк, Лідія Коваленко. Свідчення, зібрані в цій книзі - пам'яті, документально коментують події описані в книзі Уласа Самчука «Марія». Свій твір У.Самчук присвячує матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932-1933. це перший твір в українській літературі, який висвітлив ці трагічні події, це розповідь про те, як зло починає перемагати: в політиці, в повсякденному житті, в душах людей.

28 січня 1990р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про голод 1932-1933рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних документів». Незабаром після цього вийшла з друку книжка «Голодомор 1932-1933рр. на Україні очима істориків, мовою документів». У перше в Україні було відзначено 60-у річницю голодомору, а восени 1995р. під час вшанування трагічної події Президент України Л. Кучма встановив своїм указом пам'ятний день, щоб правда про Голодомор завжди залишалася з нами.

Отже, завдяки зусиллям українських і зарубіжних істориків, голодомор перестав бути «білою плямою» нашої історії.

Видання, присвячені Голодомору:

1. Збірник документів «Колективізація і голод на Україні 1929-1933» / АН. Інститут історії України. Упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. У зб. висвітлюються процеси, що відбувалися в українському селі в ході здійснення насильницькими методами суспільної колективізації і призвели до голодомору 1932-1933рр.
2. Голод 1932-1933рр. на Україні очима істориків, мовою документів.- К: Політвидав України. - 1990.
3. Кульчитський С. Правда про голодомор необхідна, аби не поверталось минуле.
4. Міщенко О. Безкровна війна.
5. Чорна книга України. Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. Упорядник Ф. Зубанич.

І, нарешті, ще один свідок, цього разу досить незвичний, бо нашим очевидцем виступає увесь народ, а точніше –улюблені з давніх-давен твори: приказки, прислів'я, загадки, анекдоти – приклади усної народної творчості, у яких відображена правда життя. Безперечно, що така жахлива подія, як Голодомор 1933р. не могла не знайти свого відображення у народній творчості. І, хоч, за складання подібних форм творів та й навіть за їх цитування у колі знайомих можна було заплатити життям. Це не могло зупинити майстрів влучного слова. Отже, народний «сміх крізь сльози».

Найпоширенішим видом усної народної творчості є приказки і прислів'я. Вони, мов висновки-вироки, дають оцінку подіям і явищам.

Бог карає холодом, а Сталін нищить голодом

Серп і молот несуть смерть і голод.

Кремлівська зірка забрала й квочку з гнізда.

Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні.

Нема хліба, нема солі, а до того і ще й голі.

Нема хліба, нема сала, бо радвлада все забрала.

Одним з улюблених народом видів усної народної творчості є загадки.

В них знаходять своє відображення стосунки між людьми, їх поведінка, побут, суспільні явища. Ось лише деякі з них, що стосуються подій 30-х рр.:

1. Чому в Радянському Союзі нема повені, а лише суспільні засухи?
- Тому, що все населення країни в рот набрало води.

2. Яка споруда у вашому населеному пункті найвища?
- Будинок НКВС, бо з нього видно і Сибір, і Соловки.

Ще один вид усної народної творчості – анекдоти. За радянських часів анекдот став могутньою зброєю народу з комуністичною ідеологією, радянською системою та породженим нею жорстоким насильством.

1. Зустрілися два товариша, які давно не бачилися, і один питає другого: - Як життя? – Та, як в автобусі: половина сидить, а половина трясеться.

2. Міністр харчування виступає на зборах: - І чого в нас тільки немає: масла – немає, цукру – немає, м'яса – немає, хліба – немає.

3. Колгоспник тягне із стріхи своєї хати соломку і їсть. Це бачить голова сільради і кричить: - А що ти, дурню, будеш взимку їсти. Влітку всі розумні траву їдять.

4. Зустрілися у 1933р. два знайомих: - Як живете? – Як Ленін в Мавзолеї: і їсти нічого не дають, і не закопують.

Працюючи над даною темою, я помітила одну особливість, яка кидається у вічі : в різних протилежних кінцях України співали пісні майже однакової форми і змісту (проти радянські пісні).

Вставай Ленін,
Вставай з ями,
Плохо живе Сталін з нами.
Тіло голе, ланці в клітку
Виполняєм п'ятилетку.
Не просіть ви, діти, сала,
Бо совєцька власть забрала.
Тато в СОЗІ, мама, в СОЗІ,
А діти босі по дорозі.
Гоп, мої гречаники, бо всі
Жили начальники.
Їж січку, пий водичку і виконуй
П'ятирічку.

І хоч, з жорстоких часів Голодомору минуло 75 р., а влучні народні оповідки і досі живі. Їх «живучість» зумовлюється стисло й образно висловленою правдою, відсутністю підлабузництва і фальші. Завдяки цьому зразки усної народної творчості стрімко поширювалися серед народу, заслуговуючи на його істину, незрадливу любов. А ми з вами можемо вважати усну народну творчість періоду колективізації та голодомору документальним свідченням народу про ті часи.

Підтвердити ці свідчення можуть документальні джерела, без яких ні одне твердження не приймається на віру. Документи підтверджують це.

Події голодомору знайшли своє відображення і в творах літератури, зокрема віршах. Ось один із них: «Панахида за померлими з голоду» Д. Павличка.

Мамо, мамо, я скоро помру,
Не рятуйте мене, не треба.
Не ріжте ні брата мого, ні сестру,
Бо не впустить нас
Бозя до неба!
А як серце моє навіки засне,
Не вбивайтеся з горя, нене,
Покладіть біля вишні в садочку мене
І лягайте самі коло мене.
Забринить понад нами бджола золота,
А та вишня весняної ночі

Накриватиме цвітом наші чола й уста
І росою вмиватиме очі.

Кажуть, що смерть однієї людини –трагедія, а смерть тисяч або мільйонів –це статистика. Жахлива статистика.

Світ мав би розколотися надвоє, сонце перестало б світити, земля перевернулася б від того, що було на ній на початку 30-х рр. Але світ не розколовся, і ми зі своїми тривогами, сподіваннями, надіями ходимо по безлічі доріг, що пролягли по цій землі. Серед них –дорога Пам'яті. Пізнавши історію своєї країни, ми майже через 75 років знову ступаємо на неї. Тож давайте хоч і з великим спізненням, але все-таки пом'янемо хвилиною мовчання тих великомучеників нашої історії, які стали жертвами небаченого в історії людства Голодомору.

(Хвилина мовчання).

Наш народ перемиг цю біду. Страшенні сторінки стали уже історією. Кажуть, що історії властиво повторюватися. Наше завдання, щоб таких трагедій більше ніколи не було. Не може бути справедливості та щастя на муках і смерті. І досі ще болить не заживаюча рана мільйонів втрат, ще й досі хворобливо запалюється пам'ять тих, що дивом залишилися в живих після того жахливого року. Україна до сих пір змиває кров безвинних жертв, оплакуючи своїх синів і доньок. Дуже багато горя прийшлося винести нашому народові, який, як ніхто інший, заслужив право на велике і безмірне щастя.

Додаток

«Молитва за убієнних голодом»

- Хто се? Чий голос щоночі просить: «Хлібця! Хлібчика дай мамо, матусю, ненечко! Крихітку хлібця». Хто водить за палими очима-криницями, очима, у які перелилися всі страждання, муки й скорботи роду людського, і розпинає душу мою на хресті всевишньої печалі? Чи й це мільйоноголосий стогін у мені? Хто щоночі будить, стогне, квилить, плаче і веде у холодну ріку, де розлилися не води, а сльози мого народу? У ній ні дна, ні берегів...

Господи! Вседержителю наш! Чи ж ти осліп від горя і людських гріхів! Поглянь – червона орда знову жнивує на моїй землі. Глянь на ті покоси! Таких жнив, такого жнива світ не знав від створення, таких покосів іще не бачили ні Земля, ні Небо.

Подивись на те різнотрав'я, на квіт, на пуп'янки на ...Господи!

Невже і там, у твоєму раю є Україна, яку заселяєш віднині святими душами.

Сину Божий! Ісусе Христе! Спасителю наш! Порятуй від голодної смерті народ мій, у якого дика саранча забрала до зернини!

Богородице! Матір наша небесна! Свята Покрово, покровителько люду святогородського! Куди ви всі відійшли? Чого мою землю на поталу червоних дияволів?

Прости, небо! Прости, земле! Простіть, зорі! Всі сили земні й небесні, простіть муку і божевілля мого народу! Ту моторошну дику ніч, усі жахи, не бачені від сотворення світу, простіть!

Як там тобі, родину наша, на тій небесній Україні? Чи ж ростуть і там тополі, мальви, калина? Чи ж білі у вас хати? Як сіється, жнивується, чумакується, бондарюється як? Чи ж є вечорниці, реготи по хуторах і легендах? Чи ж заручини і хрестини, чи ж радість є?

Ми покарані за безпам'ятство. І до нас озвалося лихо. Нагодовано і нас смертоносним плодом, горить і над нами непогасна лиховісна свіча. Прости ж нас, роде наш замордований, лише сирою землею зігрітий. Царствіє небесне вам, Душі убієнні!

Господи! Страждання, муки й горе мого народу до всевишньої скорботи зарахуй, і біди й погибель від землі і народу суцього відведи. Нині, прісно і навіки вічні відведи! Амінь.

СПОГАДИ

про голодомор 1932 -1933 років жителів Сарненщини,
записані науковими працівниками Сарненського
історико-етнографічного музею
(із фондів музею)

РАТИЧ МАРФА МИХАЙЛІВНА народилась в 1921 році в с. Білка Тростянецького району Сумської області.

Колективізація почалась в 1929 році, батьки вступили в колгосп зразу. Весь сільськогосподарський реманент та худобу віддали в колгосп. Кожного року поставки на хліб збільшувались додатково. За трудовень нічого не давали. В 1932 році забрали все, навіть посівний матеріал. Батько вірив в те, що не прийдуть забирати зерно, але забрали. Мама за образом заховала 12 кг. квасолі. Зима була голодна, а весною взагалі не було що їсти. Як тільки появилась зелень, то зразу ж зривали і варили. Рвали листя липи, кінського щавлю, сушили, перемелювали, пекли млинці, додаючи ще дубову кору. Сім'я складалася з батьків та двох дочок. На той час діти пухли з голоду. Батько не пух, але був дуже худий. Він пішов пішки до райцентру, але не міг дійти, змушений знову йти до колгоспу, бо там давали баланду. Але теж довго не протягнув і помер прямо на полі від виснаження.

Брат Марфи Михайлівни жив у цьому ж селі, то в них в сім'ї померло троє дітей. Менші дітки краще виживали, ніж старші. До сусідів Марфи Михайлівни під'їжджає підвода і виносить в ряднині трупи один за одним: перший, другий, третій... в цій родині було 12 чоловік, а залишилось лише двоє. Вмирало в сім'ях по 6-7 чоловік. На їхній вулиці нараховувалось 30 дворів, то порожніх стояло вже 12. Була спеціальна бригада з колгоспу, яка їздила і збирала трупи, які ховали в яру. Люди їли коней, корів, що здохли. Це м'ясо виварювали доти, поки переставала йти піна з того м'яса. Щоб десь поїхати і щось купити, не можна було, бо селяни не мали грошей.

В 1947 році був другий голод. На душу давали по 2 кг. хліба. В сестри помер чоловік і його троє дітей. Варили голки сосни. В 1947 році в сім'ї Марфи Михайлівни була корова, а тримали її в хаті, щоб не вкрали.

РАТИЧ ПАВЛО ТИХОНОВИЧ народився в 1923 в с. Низи Сумського району Сумської області. Це село поміж інших було краще тим, що в ньому був цукровий завод, жило трохи робітничого класу. Люди, які працювали на цукровому заводі, отримували пайки і ділилися з селянами. Тому в цьому селі людей менше вимерло. В його сім'ї померли тільки дідусь і бабуся. В селі суцільна колективізація стала в 1930 - 1931 рр. Розкуркулення в селі проводилось в 30-х роках. Вивезено було всі поставки, а восени селянину нічого не дали. В колгоспі працювали батько і мати, сестри і брат. Але перед Новим роком в сім'ї з продуктів уже нічого не було, забрали все, не лишивши нічого. А до того ще й вкрали корову. Весна того року була дуже дощова. Кожної ночі хтось стукав у вікно і просив їсти. Це були люди із сусіднього села Нижня Сироватка. Це село було дуже велике - більше трьох тисяч жителів. Вранці на окраїні села лежало дуже багато трупів. В Нижній Сироватці вимерло пів села людей. У травні – червні масово почали вмирати люди і в селі Низи. Павло Тихонович разом з іншими хлопцями ходили на річку Псол, ловили молюски, які варили і їли. В селі був голова колгоспу Оношко, який організував одноразове харчування для колгоспників. То приїхали з ГПУ (головного політичного управління) і забрали його, як ворога народу, що використовував посівний матеріал. В селі Нижня Сироватка жила одна жінка, яка ловила дітей і робила з м'яса котлети і продавала. Її викрили і арештували. В цьому селі було дві церкви, то одну закрили, одну зруйнували. Не краще жилося і в 1935-1936 роках. Був наполовину голод.

В 1936 році вперше на трудовень видали по 1 кг. хліба. Весною 1937 року стало трошки краще, навіть діти пішли до школи. Бо в попередні роки діти не мали сили і через те не ходили до школи. В школі говорили про щасливе життя на селі і про щасливе майбутнє. Павло Тихонович написав лист Сталіну про дійсне життя на селі і про голод. Але старший брат прочитав цей лист і порвав його. В селян забрали все, а в 1934 році селяни зробили бунт, то їм роздали корови з колгоспу. Коли помер дідусь, то його похоронили на кладовищі, а бабуню не мали сили занести на кладовище, то похоронили в садку. Це був такий час. Села стали пусті. Не було в них ні собак, ні котів, та й люди повимирали.

СИТНИК ЄВДОКІЯ АНТОНІВНА народилася 15 березня 1921 року в с. Протасівка Смілянського району Сумської області. Мама Степанида Іванівна родом із м. Сарни. Батько Антон Варфоломійович родом із с. Протасівка. В 1917 р. служив у м. Сарни. Тут познайомився з мамою, одружився і вони виїхали жити на батьківщину батька. В родині було троє дітей: старша Мотрона – 1918 р.н., потім – Євдокія – 1921 р.н., наймолодший брат Антон – 1928 р.н. Мама працювала в колгоспі. На трудовень тоді давали по 100 грам зерна. Батько в 1926-1928 роках їздив конячкою по селах і вичиняв овечі шкіри, з яких шив кожухи та шапки. Родина мала 30 чи 40 соток землі, на якій вирощували картоплю, цукровий буряк, просо. В господарстві був лише коник і коза. Корови не було. У 1928 році батько помер, заразившись „овечою сибіркою”. Мама залишилась з двома неповнолітніми дівчатами та ще ненародженим Антоном.

Під час голодомору Євдокії було 12 років, але вона пам'ятає, що тоді треба було здавати великі поставки. За розпорядженням Сталіна по селах їздили машини і спеціальні люди забирали з господарства все, що було: яйця, зерно, м'ясо, картоплю. З комори вигрібали все що було. Навіть забрали з двору козу. В селі поголовно почався голод. В родині ще залишилося трошки цукрових буряків, які не побачили і не забрали. Мама варила ці буряки і давала дітям їсти. А ще давала пити по ложечці патоки (відходи цукрового виробництва). Також десь випросила жменю жита, яке довго варила, а потім давала дітям пити. В хаті було багато вишитих рушників, то мама ходила в м. Смілу на базар і вимінювала на кусочок хліба. Одного разу вона принесла додому ще й кусочок холодцю. Але коли вона стала його їсти, то попався дитячий мізинчик і Євдокія дуже злякалася і почала кричати і викинула цей холодець. У колгоспі стали здихати коні і мама носила це м'ясо додому, мила його і варила для сім'ї. Крім цього вона сушила конюшину, варила і давала пити дітям. Таким чином вона врятувала ще й сусідських дітей - Варку та Івана, де вже інші діти померли і лежали з відкритими ротами. В селі люди їли котів, собак, бо дуже хотілось їсти. Страшно було, як ідеш по селі, кругом лежали мертві, а людей, які вижили залишилось дуже мало. Не було кому хоронити мертвих. В колгоспі була гнила картопля, то мама її приносила, мила, варила і годувала дітей. Але все рівно від нестачі їжі стали пухнути ноги. Але мама заставляла безперервно рухатись. Одного разу Євдокія залізла на чужий город та настригла колосків жита. Мама їх висушила, змолотла на борошно і перший раз напекла хліба. Яка ж це була радість! Це вже був 1933 рік. Так вижила сім'я в ці страшні голодні роки.

Євдокія Антонівна згадує, що родина дуже жила бідно. І коли в село приїхали вербувати на роботу в Кривий Ріг на чавунний завод, то Євдокія завербувалась і поїхала працювати на цей завод стрілочницею. Жила в гуртожитку з 12-ма дівчатами в кімнаті. Одного разу за отримані гроші вона купила собі тапочки та панчохи, які хтось вкрав, і вона дуже плакала, заховавшись під ковдру. Дівчата з кімнати її не жаліли. Пожаліли хлопці, які склались потім і купили їй втрачені речі. Коли вона розповідала про страшний голод, який перенесла її сім'я, то їй не вірили і казали „не ври хохлушка”. Там пропрацювала вона три роки, а потім почалась друга світова війна. Було дано розпорядження вивезти чавунний завод до Сибіру разом з працівниками. Але Євдокія не встигла евакуюватись, бо пішла в гуртожиток за речами, а в цей час завод вивезли. Коли вона прийшла до гуртожитку, то побачила лише розбомблене попелище.

Восени 1941 року її німці забрали в Німеччину на примусові роботи. Везли в товарних вагонах до м. Премніц, що неподалік від Берліна. За період перевезення людям зовсім не давали їсти, тому в Євдокії Антонівни від виснаження наступила сліпота. Працювати заставляли на ткацькій фабриці, але із-за відсутності зору вона не могла ставити правильно шпульки, то німкенья її дуже била, бо не вірила, що вона не бачить. Але хвора була не тільки вона, а й інші полонені. Тому їх всіх повезли в Берлін до лікарів, які дали ліки та звільнення від тяжкої роботи. Потім її направили на кухню допомагати варити їжу. А їжа була така: кожного дня варили немиту брукву без солі. Євдокія хотіла, помити брукву, але німкенья не дозволяла і говорила, що „руська свиня і так з'їсть”. Так годували їх 5 років цією їжею. Ця німкенья невдовзі захворіла і померла. На її місце прислали фрау Шульц. Ця була добра, бо вона таємно її підгодовувала. Вона приносила їй бутерброди, фрукти, тобто не дала вмерти від нестачі їжі.

В 1946 році там же вона познайомилася із своїм чоловіком, теж з полонених. І після звільнення німецької території радянськими військами чоловіка зразу ж призвали служити до армії, а вона доглядала за пораненими. В 1946 році приїхала в Сумську область додому. Чоловік ще не повернувся з армії. В 1947 році на Сумщині була велика засуха. Вона з мамою, маленькою донькою приїхала на батьківщину мами в с. Доротичі Сарненського району, щоб дід з бабою допомогли їм вижити. Євдокія Антонівна пішла працювати в школу-інтернат помічником повара, а потім працювала в тубдиспансері кухаркою. Вийшла на пенсію в 1976 році і донині проживає в м. Сарни.

БАЦАН ВАСИЛЬ РОМАНОВИЧ народився в 1926 році в с. Сидоровичі Іванківського району Київської області. Тепер проживає в м. Сарни. Пережив голодомор 1932 - 1933 року. Він згадує, що розбирали в їхньому селі хліви, клуні, з яких потім будували склад для зерна (амбар). Туди звозили все зерно, яке забирали в селян. Забирали навіть те, що було зварене в горщику. Більшість людей в селі пухли з голоду. В тому числі і його мама тричі пухла з голоду, але її врятовували. Були випадки людоїства. Хоча йому було 8 років, але ці факти чітко запам'ятались і в пам'яті відклались з розповідей старших людей. Його сім'я врятувалась завдяки тому, що батько в хаті під столом закопав діжечку проса і це місце замазали глиною. В господарстві була корова, яка рятувала від голоду. В родині було четверо дітей. Вижили всі. Товкли в ступі соломку з гречки і з цієї перетірки варили галушки. Холодними їх не можна було їсти, лише з гарячим молоком. З липи їли листя, рвали кропиву та лободу і варили юшку. Голод продовжувався до нового врожаю 1934 року. Ще хліб не встигав дозріти, як його зривали і їли ті, хто вижив. Про голод вголос боялись говорити, бо якщо хтось казав слово, то судила його трійка, яку називали „ежовські рукавиці”. Цих засуджених трійкою людей розстрілювали.

У 1936 - 1937 роках по селі йшла звістка про те, що немає Степана, Івана, Тараса... Ніхто не знав, де ці люди дівались. Їх забирали на будівництво Комсомольська, Магнітки, які були побудовані на костях наших людей.

До 1944 року Василь Романович проживав на Київщині, а звідти його призвали в армію, де прослужив 6 років. Під час служби його роту направили для ремонту залізниці Сарни-Рівне. Після демобілізації у 1950 році залишився працювати на станції Сарни у воєнізованій охороні. У 1986 році вийшов на пенсію.

БАЦАН ОЛЕНА НИЧИПОРІВНА народилась у 1929 році в с. Карасиха Білогірського району Хмельницької області. В родині було шестеро дітей. Її мама теж пухла з голоду. Діти ходили до лісу, де рвали ягоди, гриби, лободу та кропиву, з якої варили юшку. В господарстві була корова, яка допомогла вижити. Вона пам'ятає, як у 1934 році розкуркулювали її батька. Прийшли до хати і сказали, щоб він сьогодні здав зерно. Але в цей день не було навіяного зерна, а лише на другий

день батько приніс поставку. Його звинуватили, що він навмисне не здав вчасно цю поставку. Тому його забрали і посадили в тюрму. Сім'я його більше не бачила. Мама залишилася одна із шістьма маленькими діточками. Самі мусили косити, орати, працювати в полі. А коли Олена піросла, то навіть поле орала коровою, бо не було коня. Вже пізніше, коли в селі було створено колгосп, в них був бригадир (прізвища не пам'ятає). Одного разу його викликали до району і коли він йшов по вулиці зустрів знайомого, до якого голосно сказав: „Мужигай, мужигай, а ми комуністи. Мужик оре, мужик сіє, а ми будем їсти”. За це його судили.

В Сарни приїхала в 1952 році до сестри, яка тут вчителювала. У 1957 році вийшла заміж за Василя Романовича Бацана. Працювала в швейній майстерні швачкою, в пологовому будинку санітаркою. Перед самою пенсією стала працювати на Сарненському льонозаводі. Звідси пішла на пенсію.

ГАЛУШКО МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА народилася в 1924 році, в селі Бірки Полтавської області, Зіньківського району. Тато і мама корінні полтавчани. В 1932 – 1933 рр. на Полтавщині почали створювати колгоспи і багато людей вивозили на Соловки, нібито як куркулів. Багатих людей була жменька, а то в основному всі такі ж бідні, як і їхня сім'я. Ми в ці роки хоч і не було чого їсти, але з голоду не пухли, врятувала корова, бо мали молоко. Батько був хороший столяр і він часто приносив грам 200 борошна, до якої добавляли „козельки”. Корінь цієї рослини накопували цілий мішок, потім його сушили і перетирали на борошно, яке добавляли до того, яке приносив тато і варили на молоці такі галушки. По сусідству жила одна сім'я і вони мали маленьку дитинку, яку приносили до нашої родини і годували його такою кашкою. І так цей хлопчик вижив. А по цілому селі вимерли майже всі люди і маленькі дітки. В селі шукали більш менш сильнішу людину, яка могла б вирити могилку. Ямку копали не глибоку. Хоронили людей в ряднині. Посередині села стояла комора, яка знизу доверху була заповнена зерном. Так казали було в кожному селі. Ці комори охоронялися озброєними людьми і казали, що то якийсь фонд. В ці роки ніхто нікому не допомагав і ні від кого ніякої допомоги не було. Виживали самі хто як міг. Їли котів, собак. В лісі видирали пташині гнізда і забирали яйця.

На один трудовень видавали всього по 50 г зерна. З цілої сім'ї працювало один або два чоловіки.

В 1937 році були поблизу такі села, де Сталін вивозив на Сибір та Далекий Схід людей, але до нас черга не дійшла.

Чоловік ГАЛУШКО ІВАН ДЕНИСОВИЧ 1920 р.н. родом з того ж села, що і вона. Вчився в Харківському торговельному інституті. Під час війни його взяли на фронт і в м. Сміла його ранило в ногу. З цим пораненням пролежав у госпіталі майже цілий рік. В м. Кірсаново йому зробили 6 операцій, а потім хотіли відрізати ногу, але його врятував лікар-еврей. Після хвороби він приїхав додому і ми розписалися. Після захисту диплома його направили працювати в Рівненську область, де лише на місці йому видали диплом. Спочатку жили в Рівному, а в 1951 році переїхали в Сарни. Чоловік помер у 1992 році.

КИРИЛЬЧУК ЛЮБОВ ІВАНІВНА народилася в с. Половецьке Бердичівського району на Житомирщині. Батько – Бондаренко Іван Федорович, мама – Бондаренко Ксенія Петрівна. Вони в селі мали хату і невеличке господарство, город. В родині було двоє дітей. Під час голодомору їй було 4 роки. Самого голодомору вона не пам'ятає, але про ці страшні події розповідала бабуня Тетяна. Люди по селах дуже вимирали, валялись під тином. Цих людей їздила підвода і забирала. Вкладали на підводу як снопи вивозили на цвинтар і викидали в яму.

Її мама дуже гарно ткала на ткацькому верстаті. Деякі люди замовляли тканиня і за це розраховувались продуктами. Але цього було мало. Тато і мама і маленький братик пухли з

голоду, а потім повмирали. Її забрала на виховання бабуня. Виживали тим, що збирали на полі, терли хрін. Йшли в місто і просили по квартирах лушпиння від картоплі, яке варили і їли без солі. Також їли сирий топінамбур. Коли Любов підросла, то в їхньому селі працювала вчителька, а вона в неї гляділа маленьку дитинку. Потім цю вчительку перевели на роботу в Тучин Рівненської області. Там Любов познайомилась з майбутнім своїм чоловіком Кирильчуком Андрієм Степановичем. В 1947 році вийшла за нього заміж. У 1960 році чоловіка направили працювати в Сарненський район в с. Кузьмівку. Сюди входили села Грушівка, Волоша. Там вони прожили 10 років, а коли чоловіка перевели працювати в м. Сарни, то вона працювала кухаркою в СШ № 5, потім в комбінаті громадського харчування. В 1986 році вийшла на пенсію. Мають троє дітей: 2 доньки і сина.

ЗАЙЦЕВА АНТОНІНА СЕМЕНІВНА народилась в с. Білка Баришівського району, Житомирської області. Батько – Смиківський Семен Іванович, мати – Смиківська Поліна Тимофіївна. В родині було п'ятеро дітей: Анастасія – 1917 р.н., Єва – 1921 р.н. Антоніна – 1924 р.н., Казимир -1927 р.н., Зося -1929 р. н.

В 1930 році в селі стали організовувати колгосп. Тому сільськогосподарський реманент та землю забрали до колгоспу. Залишилась хата, хлів, клуня. Тримали корову, порося, кури, гуси, конячка та близько 30 соток городу. На цій землі сіяли зернові та іншу городину. Тато і мама працювали в колгоспі. На один трудовень давали по 200 грам зерна. Але його давали не зразу. Лише в кінці року батько приносив неповний мішечок зерна, якого на сім'ю було дуже мало. Вона пам'ятає, що вже в 1933 році до колгоспу прийшли люди одягнені в шкірянки із зброєю в руках і приказали голові здати все зерно, що є в господарстві на обмін. Але на який обмін ніхто не знав і не діждався його. Голова змушений був віддати навіть посівне зерно. Комори залишилися порожніми. Людям не дали нічого. Почався голод. Люди шукали по полі колоски жита, сушили їх, рвали дикий щавель також сушили, потім його перетирали і варили юшку. Ловили ворон, їли. А ще мама возила до Києва домашні речі, продавала їх і купувала харчі. Неподалік від їхнього села стояла військова частина. Солдатів тоді дуже добре годували, що вони навіть не з'їдали всього і викидали в бочку. То мама там шукала залишки їжі і приносила додому. Під час голоду їхня сім'я вижила. А от в сусідньому селі був випадок, коли мати поїла своїх дітей.

Ідучи до школи, Антоніна бачила, як по дорозі лежали мертві люди. А в школі їм пояснювали, що голод нам зробив не Сталін, а троцькісти. В 1946 році вийшла заміж за Зайцева Валентина Павловича, уродженця Ленінградської області. Він був військовим сапером і розмінював місцевість поблизу села. Але, оскільки він був військовий, то переїздили з місця на місце дуже часто. Але найбільше затримались у Раві Руській на Львівщині.

Коли на Західній Україні після війни організовували колгоспи, то заможні господарі не хотіли йти до колгоспу і примикали до УПА. А їхні сім'ї забирали, грузили в товарняки і вивозили в Сибір. Чоловік вижив лише тому, що він попереджував тих людей, яких мали вивезти в Сибір і вони ховались в лісі. В Клесів приїхали в 1957 році. Весь час жили там. Працювала в 472 комбінаті, звідти і пішла на пенсію в 1993 році. Має двоє дітей: донька - Наталія і син - Віталій.

ЯСЮК ЛІДІЯ ВАСИЛІВНА народилась в с. Стайки Кагарлицького (тоді Ржищівського) району, Київської області. Батько - Ясюк Василь Юхимович 1889 р.н., мама - Ясюк (Круківська) Мотрона Оксентіївна 1896 р.н.. В сім'ї було восьмеро дітей: Марія - 1918 р.н., Павло-1920 р.н., Лідія – 1923 р.н., Василь - 1926 р.н., В'ячеслав – 1928 р.н., Ніна – 1934 р.н., Віталій – 1937 р.н., Сергій - 1939 р.н.

В господарстві була хата, клуня і хлів для худоби, біля хати 8 соток землі, а в полі 30 соток. Вважалася родина бідною, але батько і мати були грамотні, бо мали п'ять класів царської школи.

Батько працював на цегельному заводі підпорядкованому Києву. Мама була домогосподаркою. Жили бідно, але дітей вчили в школі, бо в селі була школа. Спочатку семирічна, а потім середня.

В тридцяті роки в селі почалась колективізація. Хто мав більше землі, вважався куркулем, його розкуркулювали і вивозили, а їхню господарку руйнували і будували колгосп. Всю худобу і реманент забирали до колгоспу. Якщо мав дві корови і тридцять соток землі – це вже був середняк. Його землю усуспільнювали, і одну корову забирали. В нашій родині була одна корова, а землю забрали до колгоспу. А так, як батько працював на заводі, а там створили підсобне господарство для харчування робітників, то корову теж забрали на завод. Потім сім'я стала жити при заводі, бо в селі не було чого їсти і діти почали пухнути з голоду. Мама теж пішла працювати на завод. Там працювали двоє старших дітей. На заводі працюючі отримували продовольчий пайок, та й в школі дітям давали один раз поїсти, тому наша сім'я вижила і ніхто не помер. Але в селі багато людей помирали з голоду.

КОМАР ГАЛИНА ДОРОФІЇВНА народилася 25 квітня 1928 року в с. Воловодівка Немирівського району, Вінницької області. Батько – Комар Дорофій Родіонович, мати – Комар Марія Євтухівна. В нашій родині було шестеро дітей: найстарша - Фаїна 1910 р.н., Андрій – 1914 р. н., Макар – 1918 р. н., Анна – 1921 р. н., Марія – 1926 р. н., Галина – 1928 р.н., Іван – 1930 р.н.

В роки голодомору господарство складалося з 25 га землі, хати, хліва на семеро дверей, корови, коня, свині, свиноматки. Батько і мати займалися своїм господарством, а діти їм допомагали. В 1930 році почали створювати колгоспи: забрали коней, реманент, корову, свиней, зерно на поставку, навіть забрали квасолю. Сім'ю вважали куркульською. Коли в селі почали розкуркулювати людей, то батька мого не вивезли, бо він закінчив гімназію і його заставили прийняти сільповський магазин. Але батько настільки перейнявся тим, що в них все забрали, що незабаром захворів. В селі померло багато людей, вимирали навіть цілі сім'ї. Від голоду помер батько, брат Макар. Мама їздила в м. Ліповець продавала хустки, одяг, самовар та інші речі і купувала крупу, муку, щоб прогодувати сім'ю. Сушили цукровий буряк, мололи його на жорнах і їли цей „меляс”.

СТЕЛЬМАХ ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА народилася на хуторі Водяний Компаніївського району на Кіровоградщині. Батько – Барделім Микола Іванович 1886 р. н. , проходив службу в царській армії. Прийшовши додому після служби, коли вже мав 30 років, одружився. Мама – Барделім Лукерія 1896 р. н. В родині було четверо дітей: Олександр 1919 р. н., Наталія – 1921 р. н., Олексій – 1923 р. н., Тетяна – 1928 р. н. Сім'я Барделімів мала свою землю, коні, корови, гуси, качки, кури, сільськогосподарський реманент. Навіть мали свій став, де водилася риба.

Одного разу батько був присутній в одній компанії, де зав'язалася розмова про життя. Там був один чоловік, який став насміхатися над нами, що ми живемо бідно в глиняних мазанках, а батько мій не витримав таї каже: „Хоч у нас глиняні мазанки, але вони чисті, охайні, біленькі. А про життя в Росії ти можеш мені не розповідати, я його знаю. Нас, солдатів, розквартирували по сім'ях і я попав у хату, де жили всі: люди, птиця, тварини. Коли ранком встанеш, то так і дивишся, щоб не вступити в послід.” До цього батько розповів анекдот, на що цей чоловік сказав: „Я тобі все це пригадаю”. Тобто він мав право ганьбити наше життя, а от проти їхнього життя не можна було казати поганого слова.

Хутір наш нараховував 23 хати. У 1932 році батька прийшли й забрали, ми його більше ніколи не бачили. Мама ходила в Компаніївку до міліції, то їй сказали, що розберуться. Після довгого чекання мама пішла другий раз, то їй відповіли, що це вона сама десь поділа чоловіка і їй треба за це відповідати. Їхню сім'ю називали куркулями, хоч вони жили дуже бідно. Ще їх

називали націоналістами, петлюрівцями, махновцями і взагалі ворогами народу. Навіть, коли брат прийшов з фронту без однієї руки, то не міг ніде влаштуватись на роботу, бо був сином ворога народу. В тому ж таки 1932 році прийшли в хату люди, шукаючи зерно шупом довбали піч, а мама просила, щоб не робили цього, бо буде дим йти на хату, але вони не звертали на це уваги. У нас забрали все: зерно, квасолу, горох, птицю. Мама посівне зерно сховала в торбинку і посадила на нього маленького братика. А вони його відкинули і забрали. Коли вже в хаті нічого було брати, то до нас приходили ще три рази і казали: „Ти ще не здохла із своїми виплодками”. Люди в селі боялись навіть обізватись до цих нелюдів, бо могли розстріляти. Дуже в селі мерли люди. Навіть у Тетяни пухли ноги. Мама сушила гарбузи і варила кашу. Весною була велика повінь і вода вийшла з берегів і по ямах ловили рибу, чистили її, а мама сушила і видавала по кусочку. Ловили і їли сусликів, горобців, білу акацію. Вже в наступному році, коли збирали зернові на полі, то люди думали, що хоч стерні нагребуть для опалення домівок. Вони підпалили стерню і вона вся згоріла. Людям не дали. Вперше попробували хліба в 1939 році, бо двох попередніх роках нас все ще грабували. У мами була бездітна сестра. То мама віддала їй на виховання старшу дочку Наталію, яку вона потім вивчила на медсестру.

В 1965 році Тетяна подала заяву, щоб дізнатись, де подівся мій батько. То перший раз прийшла відповідь „перевіркою встановлено, що ваш батько Барделим Микола Іванович був притягнутий до кримінальної відповідальності безпідставно”. А в другій довідці сказано так: „Кримінальна справа по звинуваченню Барделим М.І. закрыта за відсутністю доказів.” А діти росли без батька.

Вийшла заміж за Стельмаха Тимофія Костянтиновича 1921 року народження із с. Кураш Дубровицького району. Познайомилась з ним в селі на хуторі, куди він приїхав на цей хутір до брата в гості. Чоловік на той час відсидів 10 років каторги у Воркуті за участь в УПА. Спочатку жили в нас, а потім вирішили поїхати на Рівненщину. В 1971 році купили хату в м. Сарни. Працювала охоронцем позавідомчої охорони. Вийшла на пенсію в 1986 році. Чоловік помер 25.07.2006 року. Дітей не має.

ЯРОШ ТЕТЯНА ОЛЕКСІВНА народилася с. Бубнівська Слобідка Золотоніжського району Черкаської області. Батько – Ярош Олексій Михайлович – 1885 р.н., мати – Ярош Уляна Степанівна – 1898 р.н.. В сім'ї було четверо дітей: Тетяна – 1921 р. н., Катерина – 1923 р. н., Микола – 1925 р. н., Ганна – 1927 р.н.. Батьки мали 6 гектарів землі, коня, корову. Але настали страшні часи 1932 – 1933 років. Все те, що ми мали в господарстві (зерно, борошно, квасолу, включаючи хату, забрали за податок. Так як сім'я не мала де жити, то ми жили у сусідки. Мама бідкалася: „Чим я буду годувати дітей?”. Ми пішли шукати і збирати в землі кісточки абрикосів, слив, бруньки з дерев, кору шовковиці, яблуні, липи, корінці та листочки трав. Батько працював у лісі. Ми були дуже виснажені. Міняли в колгоспі макуху, носили на базар продавати золоті речі в Турксиб (спеціальний магазин, де за золоті речі отримували борошно, крупи та ін.). Одного разу мама принесла з базару холодець. роздала нам по шматочку. Йї в рот попалася якась кісточка. Вона вийняла, а то був нігтик дитини. Діти були схожі на землю сірого кольору. Мама з батьком попухли з голоду. З них текла вода. Той чоловік, який забирав хату, попередив, що дітей заберуть у дитячий притулок, то мама з нами певний час ховалася в лісі. Тато незабаром отримав черепно-мозкову травму і довго лікувався. Мамин брат Павло допомагав родині. Хати своєї не мали, то ходили по квартирах. Батька три рази садили у тюрму за те, що їздив у Москву і торгував речами (вишиті мамині сорочки, рушники, полотно), щоб прогодувати сім'ю. Коли він від'їжджав, то здавалось, що він ніколи не повернеться. Мама вже не ходила. В ранах були ноги. Але все таки вони дочекалися батька з борошном, квасолею, пшоном. Батько варив таке пійло і давав їм пити по кілька ложечок, аж поки не виходив маму і дітей. На дорогах і в дворах лежало багато трупів, в яких ворушилися черв'яки.

На той час класної керівниці Тетяни чоловік працював у педшколі. Тому вона після закінчення семи класів у 1937 році за її рекомендацією поступила до педшколи, яку закінчила достроково в 1939 році. Працювала у приміській школі міста Золотоноші. Вела перший клас. Платили по 200 карбованців радянськими грошми. Це були не великі гроші. У війну школа не працювала. Її підгодовувала подруга, яка в 1944 році працювала коректором в районній газеті. Потім вона вийшла заміж за Нечитайла Олексія, від якого народила сина Михайла. Дитині було 6 місяців, коли вона змушена була в 1946 році покинути її на догляд мами, бо сама поїхала на Західну Україну, щоб перепродати товар в замін на продукти. Так попала в Сарни. Наміняла борошна, але побоялась, що по дорозі заберуть. Борошно залишила в якійсь хаті, а сама пішла у відділ освіти, чи не знайдеться для неї робота.

В кабінеті в цей час була завідувачка Володимирецьким районним відділом освіти, яка і запросила до себе на роботу. Але там потрібно було багато вчителів, то Тетяна поїхала додому, завезла продукти і потім разом з подругою приїхала у Володимирецький район с. Великі Цепцевичі вчителювати. Вже їдучи на підводі за місцем призначення вона сказала, що не всі німці однакові, це Гітлер повів їх на ці кроваві справи. Незабаром її викликали в сільраду, а там представник із області, чи району, співробітник НКВД, які влаштували допит. Не забрали. Але в них вона вже була на обліку. Її перевели подалі від райцентру в с. Луко. Туди важко було добратись, тому вона попросилась щоб її перевели в Сарненський район, де стала працювати в Ляхчанській школі, потім в Тинному (за рікою). Тоді лишень забрала із собою сина. Працювала добре, бо незабаром секретар райкому партії Холявчук представив до нагороди. Але вона не писала біографію, бо боялась за ті слова, що колись говорила про німців. Потім стала працювати вихователем в місті Сарни в допоміжній школі №1, звідки й пішла на пенсію. Жила по найманих квартирах. Лише коли в райкомі був Кравчук, то тоді отримала державну квартиру.

ЖМУРИНА МАРІЯ НИЧИПОРІВНА народилась 12 березня 1922 року в селі Карасиха Білогородського району, Хмельницької області. Батько – Валегура Ничипір Михайлович, мати – Валегура Ганна Тимофіївна. В сім'ї було 7 дітей, але один хлопчик 1,5 р. помер. Діти: Володимир – 1919 р.н.; Марія – 1922 р.н.; Анна – 1926 р.н.; Галина – 1928 р.н.; Олена – 1929 р.н.; Софія – 1932 р.н.

Батьки мали хату на дві кімнати, дві клуні, хлів, 12 вуликів бджіл, землі 4 гектара, машина-молотарка з „кіратом” (пристрій, до якого припрягались коні, ходили по колу і так молотили), корова, коні, вівці, гуси, кури. У 1930 році заснували колгосп. В 1932 році до батька вчепились, щоб він здав поставку зерна, але воно ще було зелене, то йому дали тюрми 5 років. Відбував повинність у Мурманську. До них прийшов голова районної ради Тукал, то дуже знущався і все господарство забрали, навіть хату. Ми жили літом в погребі, а зимою зимували в чужій хаті. Батько з тюрми прийшов в 1935 році. Його звільнили, але він 2 роки був без приписки. Аби в своєму селі не жив, то він влаштувався на роботу у Бердичеві, а вже коли повернувся додому, то влаштувався працювати на водокачку, а потім будував в районі школу. Разом з іншими чоловіками його з будівництва забрали на Урал бити камінь. Звідти прислав 2 листи, в яких писав, що життя дуже важке. Пізніше попав до лікарні і там помер, більше ми його не бачили.

Зерно, яке вирросло на наших чотирьох гектарах, квасоля і картопля, ми роздали людям, а вони потім нам давали частину з того поля. Начальник НКВД визвав матір і попередив, щоб дітям переробити метрики для зменшення їм років, щоб не вивезли всю сім'ю в Сибір. В селі була панська хата, в якій розташувалась школа. Мама ходила по людях працювати, а взамін їй давали харчі. Вже з 5 класу Марія Ничипорівна змушена була залишити школу, бо допомагала мамі. Так переживали ті страшні часи голоду, завдяки тому, що в родині залишилась часточка поля.

В 1941 році забирали молодь в Німеччину. Але вона зуміла заховатися. В цьому ж році люди вибрали її на 2 роки бригадиром в колгоспі, а після закінчення війни знову обирали бригадиром, але вона відмовилась. За це її відправили на шахти на Донбас. Шахти були дуже маленькі, до 70

см і треба було на колінах ставити підпори. Не маючи теплового одягу її відправили додому. По приїзду голова місцевого колгоспу Володимир Гнида забрав від неї довідку, яку вона привезла з шахти і звинуватив її в тому, що вона звідти втекла. Тому її викликали в район до прокурора. Прокурор дав вказівку голові, щоб той розібрався. Її звільнили, але довідки вона так і не отримала.

В 1945 році вона знову була обрана бригадиром. В 1947 році вона приїхала в Костопіль до сестри, яка навчалася там в педагогічному училищі, привезла їй харчі. Передавши харчі для сестри, вони з подругою гуляли містом. Тут познайомилися з одним чоловіком, який забрав її на роботу касиром на електростанцію із ставкою 605 рублів. Жила в кімнатці при конторі. В 1948 році вийшла заміж за Жмуріна Федора Борисовича, якого демобілізували з армії. Дочка народилася 30 грудня 1954 році. Потім вони сім'єю завербувалися в Дніпропетровську область, але донька там дуже стала хворіти і вони повернулися в рідне село Карасиху.

В 1957 році переїхали в м. Сарни. Чоловік працював у будівельній бригаді. Спочатку жили в сестри, яка на той час вчителювала в Доротичах, а потім пішли на приватну квартиру. Працювала в торгівлі. В 1990 році нарешті отримали державну квартиру. На пенсію вийшла в 1980 році з райпотребсоюзу.

НАКОНЕЧНА МАРІЯ ГРИГОРІВНА народилася 1923 року в селі Світільня Броварського району, Київської області.

В селі колгосп був утворений в 1928 році. Село було дуже велике і тому було утворено два колгоспи. У колгосп ім. Комінтерна записували насильно. З господарства позабирали все: коня, корову, зерно і навіть подушки. Взимку 1932 року селяни почали відчувати, що вже не хватає їжі.

Почали голодувати, збирати колоски. Колгоспне начальство не дозволяло збирати навіть колоски, які залишилися на полі. Весною 1933 року збирали навіть мерзлу картоплю, з якої пекли млинці. На роботу в колгосп ходили тільки за їжу. Якщо викопаєш гектар картоплі, то давали пару чобіт. Мати їздила в Київ по хліб, але не вистачало, щоб його купити. Тому мама ходила в сусідні села Басань, Кулаженці просити хліба. Батько був добрий господар, тому всі троє дітей вижили. Хоча в селі багато дітей помирало з голоду.

Весною 1933 року на вулицях не було видно ні дітей, ні дорослих. Вони всі лежали в хатах опухлі з голоду. Баба померла, а брат сидів і здирав з неї шкіру і їв. Потім він збожеволів. Все це звичайно з голоду. Сусіди хоронили померлих як могли. Багато людей лежало попід плотами і помирали. Хліба не бачили до 1938 року. В 1940 році зажили трошки краще, але незабаром розпочалася війна.

САРНЕНЬКА
центральна районна
БІБЛІОТЕКА

МЕТОДИЧНО - БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ

23

ЗЛОЧИН ПРОТІ НАЦІЇ

МЕТОДИЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО 75-х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Сарни 2007

Злочин проти нації: Методично-бібліографічні матеріали до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні / Сарненська центральна районна бібліотека. – Сарни, 2007. – 16 с.

Дане видання підготовлене до 75-х роковин голодомору в Україні. Матеріали у виданні згруповано у двох частинах. У першій частині «Бібліографія» містяться описи книг, журнальних та газетних публікацій, огляд веб-сайтів, присвячених трагедії голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Література у розділах подана в алфавіті авторів і назв.

Друга частина «Додатки» містить методичні матеріали, сценарії, тематику книжкових виставок. Видання розраховане на працівників бібліотек, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів, учнів шкіл.

Матеріал підготували: **Руслана Артемчук, Людмила Лавор**

Відповідальний за випуск: **Ганна Пінчук**

Комп'ютерний набір: **Руслана Артемчук**

НЕ ЗГАСНИ, СВІЧКО ПАМ'ЯТІ !

*Ісуса розпинали в тридцять три,
А матір - Україну в тридцять третім...
Марченко О.*

Пам'ять – нескінченна книга, у якій записано все: і життя людини, і життя країни. Та багато сторінок у нашу Історію вписано кривавим і чорним. Особливо вражаючі сторінки, де смертельним шрифтом вкарбовано слова: голод, голодомор.

Масове фізичне винищення українців штучним голодом було свідомим терористичним актом політичної системи проти мирних людей, внаслідок чого зникали цілі покоління землеробів-універсалів, було зруйновано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність.

Голод 1932 - 1933 років – не історична минувшина. Він живе у пам'яті очевидців, жагучим болем відгукується у їхніх скронях. Час минає, але страхіття 30-тих вкарбувалися в пам'ять людей назавжди. Указом президента України В.А. Ющенка було запроваджено День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який щороку відзначається у четверту суботу листопада. А прийняття 28 листопада 2006 року Закону України «Про голодомор 1932-1933 рр. в Україні» має надзвичайно важливе суспільно-політичне та морально-політичне значення, особливо напередодні 75-х роковин Голодомору 1932-1933 рр., сприятиме відновленню історичної справедливості, глибокому усвідомленню громадянами причин і наслідків геноциду українського народу.

БІБЛІОГРАФІЯ

РОЗДІЛ 1.

Болюча правда трагедії в художньому слові

*Пам'ять народна не мовчала – про голодомор
говорили скрізь при нагоді: батьки – дітям,
діди – онукам.*

1. Барка В. К. Жовтий князь: Роман / Передм. М. Жулинського.– К.: Київська правда, 2003. – 320 с.
2. Волошук О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 19 с.
3. Воля О. Мор: Книга буття України. – К.: Кобза, 2002. – 1151 с.
4. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький.- К.: Наук. думка, 1993.- 240 с.
5. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Ін-т історії і партії при Компартії України; Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990.– 606 с.
6. Гуцало Є. Сльози божої матері: Повісті / Худож.: М. Агафонова, С. Железняк.– К.: Молодь, 1990.– 261 с.
7. Злочин / Упоряд. П. Кардаш.– К., Мельбурн: Фортуна: National Library of Australia, 2003.– 555 с.
8. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя: Роман. – Київ: Укр. письменник, 2000. - 189 с.
9. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 - 1933 / Авт. колектив: П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
10. Соловей Д.Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років / За ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. – К., 2005. – 300 с.
11. Старів С. Страта голодом / Пер. з англ. за ред. Р.Доценка. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2002. – 272 с.
12. Лактіонов-Стезенко М.П. Смак трави: художньо-публіцистичне видання. – К.: Бібліотека журналу "Дніпро", 2003. – 382 с.
13. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Коваленко, В.Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991.– 584 с.
14. Український голокост 1932-33: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т. Т.1 / Упоряд. Ю.Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005.– 296 с
15. Український голокост 1932-33: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т. Т.2 / Упоряд. Ю.Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005.– 443 с.
16. Український голокост 1932-33: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т. Т.3 / Упоряд. Ю.Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. - 432 с.
17. Український хліб на експорт: 1932-1933. – К.: ПП Сергійчик М.І., 2006. – 432 с.
18. Хандрос Б. Смертні листи: Документ. повість. – К.: Дніпро, 1993. – 125 с.

РОЗДІЛ 2. Дзвони пам'яті: сторінками періодичних видань

*Голодомору сльози і могили...
І перед ними ми в боргу завжди
За тих, що крихти хліба не доїли
І не допили чистої води.*

1. Про голодомор 1932-1933 років в Україні : Закон України , 28 листоп. 2006 р. N 376-V //Урядовий кур'єр. - 2006. - 1 груд. - С. 6
2. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні: Указ Президента України від 28 березня 2007року №250/2007 //Урядовий кур'єр. - 2007. - 31берез. - С. 5
3. Про Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні: Указ Президента України від 14.03.07. №207/2007 //Урядовий кур'єр. - 2007. - 28берез. - С. 17. - Орієнтир
4. Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: Указ Президента України від 12 жовт. 2006 р. № 868/2006 // Урядовий кур'єр. - 2006. - 19 жовт. - С. 13
5. Береза Ю. Спомини [нинішніх жителів Рівненщини про голод 1932-33рр.] крають серце // Вісті Рівненщини. - 2005. - №89/30 листоп./ - С. 2
6. Бігтнер О. Історія свідчить: це був геноцид проти українського народу // Уряд. кур'єр.– 2003.–14 лют. – С.1, 5.
7. Вечерський В. Колективізація голодом: [Сторінки історії] // Уряд. кур'єр.– 2003.– 8лют. – С.10.
8. Головка О. Це був геноцид проти українського народу // Уряд. кур'єр.– 2003.– 1лют.– С.1,3.
9. Голота Л. Атлантида смерті // Уряд. кур'єр.– 2003.– 22 лист.– С.7.
10. Голух А. «Умирили повально. Зимой трупы складывали прямо на снегу штабелями, и собаки растаскивали их..., а потом обезумевшие от голода люди и собак стали есть»: [Про голодомор в Украине] // Факты и комментарии.– 2002.– 23 ноября.– С.4.
11. Горова Д. " Хто рятує одне життя, рятує весь світ " : [До Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту] //Україна молода - 2006. - 21 лют. - С. 10
12. Дем'янчук О. Поминання мученицьких душ [Голодомору 32-33рр. на Рівненщині] // Вісті Рівненщини. - 2005. - 30 листоп. - С. 2
13. "Дослідження Голодомору - геноциду 1932-1933 років в Україні та увіковічення пам'яті його " на 2008-2012 роки: Проект загальнодержавної програми //Урядовий кур'єр. - 2007. - 5 трав. - С. 13
14. Зберегти святу пам'ять про жертви Голодомору // Уряд. кур'єр.–2005.– 29 лист.– С.1,2.
15. Звернення Голови Верховної Ради України з нагоди Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій // Голос України. – 2005.– 26 лист.
16. Злазь С. Не віриш, що був Голодомор - сядеш: [Президент вніс законопроект про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору, а також пропонує знести пам'ятники комуністам, причетним до організації великого голоду] //Україна молода. - 2007. - 30 берез. - С. 1;2
17. Іванчук К. "Я була на Голгофі голодної смерті": [День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій] // Сарненські новини. - 2004. - 25 лист. - С. 2
18. Ігнатуш (Бойко) К.М. Згадка про 1933 рік: // Голос України. – 2003.– 28 берез. – С.25.
19. Круцик Р. Технологія геноциду - голодомор // Слово Просвіти. - 2006. - 16-22 лист.- С. 4 – 5

20. Кульчицький С. Загадки українського голодомору // Політика і час. - 2007. - №5. - С. 38 - 45
21. Кульчицький С. 1933 рік: сталінський терор голодом // Уряд. кур'єр. - 2002. - 8 лист. - С.1,6.
22. Малюта І. Під страхом голодної смерті // Уряд. кур'єр. - 2003. - 14 лист. - С.8.
23. Махінчук М. Комуною – на цвинтар // Уряд. кур'єр. - 2003. - 4 лют. - С.8 – 9.
24. Медвідь П. 1933 рік очима матері: [Сторінки історії] // Уряд. кур'єр. - 2003. - 6 лют. - С.5.
25. Музиченко Я. Біль від Голоду: Його вгамують спілкування з людьми, що пережили 1933 р., і всебічне наукове дослідження // Україна молода. - 2005. - 29 лист. - С. 7
26. Музиченко Я. Голодомор і Голокост: погляд з Америки // Україна молода. - 2006. - 18 серп. - С. 8 - 9
27. Невідомі сторінки про геноцид // Урядовий кур'єр. - 2005. - 26 лист. - С. 8
28. Пахльовська О. Гея: смерть і воскресіння: [Голод 1932-33 р.р.] // Україна молода . - 2005. - 26 лист. - С. 6 - 7
29. Розгойдані дзвони пам'яті: [Про відкриття Президентом України В.Ющенком художньо-публіцистичної виставки, присвяченої жертвам голодоморів і політичних репресій] // Уряд. кур'єр.-2005.-26 лист. - С.1,2.
30. Свідки і жертви Голодомору звинувачують... // Уряд. кур'єр.-2003.- 11 лют.- С.10.
31. Сидорук А. Голодомор: коли Україна й світ визнають правду?: [У ці дні 24 роки тому в ЦК Компартії України підготували документ, що передбачав боротьбу з "антирадянською компанією" щодо згадок про "штучний голод 30-х років". Ця тема залишається актуальною й сьогодні] // Україна молода. - 2007. - 6 лют. - С. 8 – 9
32. Сингаївський Я. Спланований голодомор // Обрій. - 2006. - 9-15 лист. - С. 6
33. Табачник Д.В. Голодомор: навчати, пам'ятати, досліджувати // Уряд. кур'єр. - 2003. - 15. - С. 4.
34. Федорина А. Три книги 1933 року: Село Піски зберегло для України унікальні свідчення Голодомору // Україна молода. - 2007. - 11 квітн. - С. 10

Сценарії виховних заходів

35. Бойко Л., Чорна В. Розіп'ята душа на хресті всевишньої печалі // Позакласний час. - 2007. - № 10. - С. 9-16.
36. Вареник Т. Злочин проти нації : [До дня пам'яті жертв голодомору] // Шкільна бібліотека. - 2006. - №10. - С. 7-8
37. Голгофа голодної смерті: Година пам'яті і скорботи : жертвам голодомору 1932-1933 рр. в Україні присвячується // Позакласний час. — 2001. — № 31. — Вкл.— С. 6-9.
38. Горіна, О. Голодомор : День пам'яті жертв голодомору / О. Горіна // Позакласний час. — 2003.— № 21. — Вкл. — С. 10-11.
39. Грицик М. Великі твої жертви, Україно: Сценарій вечора до 70-річчя голодомору 1932-1933 рр. // Українська культура. - 2003. - № 9. - С. 31-33.
40. Лопушинський, І. Жнива скорботи : Вечір-реквієм до 70-річчя штучного голодомору в Україні 1932-1933 років // Дивослово. — 2003.— № 6. — С. 42-45.
41. Могорита В. Скорботний тридцять третій...:[День пам'яті жертв голодомору] // Позакласний час. - 2003. - № 19. - С. 7-8.
42. Неділько, В. «Голодний рік, голодний вік» : Виховна година: 5 клас // Позакласний час. — 2001. — № 7. — Вкл.— С. 47-48.
43. Пшенична Н., Панчук О. Минуле стукає в наші серця // Позакласний час. - 2007. - № 10. - С. 32-37.
44. Руса Т. На колінах стою перед вами, сповідаю жалобу сумну: Виховна година, присвячена жертвам голодомору // Позакласний час. - 2002. - № 21. - С. 8-10.
45. Степанчук, Т. Вечір-реквієм, присвячений дню пам'яті жертв голодомору / Т. Степанчук // Позакласний час. — 2000. — № 5. — С. 12-15.

РОЗДІЛ 3. Інтернет про геноцид українського народу

Інтернет відкриває надзвичайно широкі можливості для увічнення у свідомості людства одного з найбільших злочинів комунізму і однієї з найбільших трагедій ХХ століття - Голодомору в Україні 1932-1933 рр. Упродовж останніх років у Всесвітній мережі витворився потужний інформаційний ресурс - на запит з елементарним набором ключових слів (Famine, Genocide, Holodomor, Ukraine) пошукові сервери надають інформацію про наявність понад 18 тис. веб-сторінок. Серед них - спеціальні веб-сайти з Голодомору офіційних установ, громадських організацій, меморіальних об'єднань; тематичні розділи, присвячені цій проблемі на інших сайтах; численні повнотекстові публікації документів, офіційних матеріалів, досліджень, оглядів джерел, прес-релізів, заяв, звернень; документальних і мистецьких Інтернет-виставок; сотні тематичних публікацій на інформаційних сайтах з історії України, всесвітньої історії новітнього часу або історії комунізму; спеціальні розділи електронних туристичних довідників про Україну; відомості з електронних каталогів бібліотек, інших бібліографічних довідників тощо.

Нижче представлено перелік найбільш інформативних і змістовних спеціальних веб-сайтів, а також тематичних розділів інших Інтернет-ресурсів, присвячених цій трагедії.

http://www.president.gov.ua/content/150_1.html

"До 75-х роковин Голодомору в Україні" – Розділ офіційного інтернет-представництва Президента України Віктора Ющенка (україномовний)

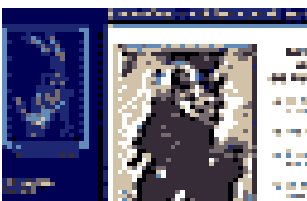
<http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/>

"Голодомор 1932-1933 рр. в Україні"
Колекція документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України на офіційному сайті СБУ (укр., рос., англ. мовами)

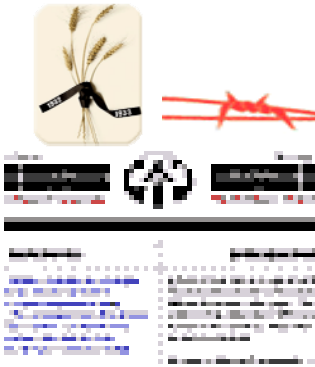
<http://www.golodomor.org.ua>

Сайт "Уроки історії: Голодомор 1932-33 рр." розрахований як на професійних дослідників голодомору, та і на всіх, хто просто цікавиться цією темою (україномовний)

<http://faminegenocide.com>

FAMINE - GENOCIDE in UKRAINE 1933" - надзвичайно змістовний (і, мабуть, найбільший за обсягом) веб-сайт за даною тематикою. Створений Комітетом пам'яті жертв Голодомору при Українсько-Канадському конгресі (Відділення в Торонто) упродовж 1998-2002 рр. (англомовний).

<http://www.holodomor.org>

Меморіальний веб-сайт "Голодомор"
(двомовний: англійська і українська).

<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/index.php>

Окремий розділ офіційного сайту Держкомархіву України присвячений Голодомору (україномовний).

<http://golodomor.ukrinform.com/index.php>

Окремий розділ офіційного сайту Національного Інформ агенства України "УкрІнформ" присвячений Голодомору (україномовний)

<http://www.ukrajinci.hu/holod/32-33.htm>

Сторінка присвячена Голодомору на сайті української діаспори в Угорщині (двомовний: українська та угорська)

<http://zhnyva33.narod.ru/>

Роберт Конквест. Жива скорботи (двомовний: українська та російська)

<http://www.oda.kherson.ua>

"Живий Молох: Голод 1932-1933 років на Херсонщині"

Документи та спогади на сайті Херсонської обласної державної адміністрації (укр., рос, англ. мовами)

ДОДАТКИ

ВЕЛИКІ ТВОЇ ЖЕРТВИ, УКРАЇНО (Сценарій вечора до 75- х роковин Голодомору 1932-1933 рр.)

Основні елементи оформлення сцени: хрест із Розн'яттям, обрамлений терновим вінком, національна символіка, книга-меморіал «Голод-33» та палаючі свічки над цифрами 1932—1933.

Одяг ведучих та читців темного кольору.

Звучить запис тужливої мелодії дзвонів.

Читець.

Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від штучного голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932—1933 роках.

Звучить «Реквієм» А. Моцарта, перша частина.

Ведучий.

Нині ми знаємо: був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на згубу українського народу, шляхом насильницької колективізації, політики «розкуркулення», сумнозвісних хлібозаготівель.

Ведуча.

Нечуваний злочин в історії людства забрав мільйони невинних життів, у тому числі материнських, дитячих. Україна стала землею вдів і вдовців, сиріт і безпритульних, малолітніх старців і бездомних стариків.

Ведучий.

Що ж відбулося з нами в близькі і дальші періоди нашої історії? Прагнемо збагнути і пояснити собі, всьому білому світові: чому це сталося і як, яким чином?

Стоїмо перед складною проблемою: скільки їх упало, наших з вами земляків, предкодавніх хліборобів, приречених на смертні тортури голодом?

Ведуча.

Справді, скільки людських життів забрали підступно задумані голодомори у 1922, 1932—1933, 1946 роках? І вітчизняні, і зарубіжні дослідники однак дійшли до твердження: МІЛЬЙОНИ !

Читець 1.

Відкрийтеся, небеса!

Зійдіть на землю

Всі українські села, присілки та хутори,

Повстаньте всі, кому сказали: вмири!

Засяйте над планетою, невинні душі!

Зійдіть на води й суші,

Збудуйте пам'яті невигойний собор!

Це двадцять другий рік.

Це тридцять другий рік.

Це тридцять третій рік.

Це сорок шостий рік.

Голодомор. Голодомор. Голодомор.

Читець 2.

Благословенний труд,

Для щастя і добра

Хліботворящий люд

На берегах Дніпра.

Це ми, о Господи,

Твої плугатарі,

Орали, сіяли,

Молились на зорі.

Читець 3.

Немов своє дитя,

Ми пестили ріллю,

Любили ми життя,

Вклонялись мозолю,

Вдихали чорнозем,

Вгорталися в лани,
Не знали, що помрем
З наказу сатани.

Звучить у запису «Панахида за померлими з голоду» Є. Станковича.

Читець 1.

Тепер перенесімося думкою і уявою в роки тридцяті двадцятого століття. Україна. Літа 1933-го року від Різдва Христового був великий голод.

Звучить запис мелодії дзвонів.

Читець 2.

Пекельні цифри та слова
У серце б'ють, неначе молот,
Немов прокляття, ожива
Рік тридцять третій.
Голод... Голод... Голод...
У люті сталінській страшній
Тінь смерті шастала по стінах.
Мільйонів, мільйонів, Боже мій,
Не дорахувала Україна.

Ведучий.

Не було тоді ні війни, ні посухи, ні потопу. А була тільки зла воля одних людей проти інших. І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могилу. Старих, молодих, дітей і ще ненароджених — у лонах матерів.

Ведуча.

Спочатку було слово: колективізація. Відтак почався голод. Слово те прийшло в селянську хату не само. За ним шикувалася шеренга чужинських слів, що несли з собою нечуване приниження для працюючого українського селянина, несправедливість, насильство і смерть.

Агітація. Конфіскація. Мобілізація. Реквізиція. Ліквідація...

Географічні межі голодомору 1932—1933 років, за вже розкритими документальними матеріалами, не залишають сумніву, що він був спрямований проти українського села — основи нації. Той, хто хотів їсти, орати, сіяти, — ставав «ворогом народу».

Звучить тужлива, жалібна музика.

Ведучий.

Історичні довідки.

Восени 1929 року Сталін висунув гасло тотальної колективізації, що призвело до розкуркулювання близько одного мільйона селянських сімей. Половину з них виселено на північ більшовицької імперії.

Перша п'ятирічка стала для селян не лише масовою колективізацією, а й страшним голодом. Нестача продуктів відчувалася уже в тридцятому та тридцять першому роках. Пізньої осені 1932 р. Україну охопив голод.

Ведуча.

Розмова із селянами була ультимативною. Зерно вимагали здати у стислі строки. За невиконання все село записували на «чорну дошку», створену з ініціативи Кагановича. Потрапити туди — означало підписати собі смертний вирок.

Представники місцевої влади організували у селах спеціальні бригади, що вимагали від кожного негайно вивезти на станцію зерно, а в разі непослуху позбавляли волі на 10 років.

Ведучий.

Забирали все. Пшеницю, жито, просо і квасолю. Шукали навіть в пазухах бабусь. Брали і сім'я динь, кавунів та гарбузів.

Читець 3.

Обдирали селян, наче липку.

Мав коня — то вже був з куркулів.

Супротивних — в Сибір. Там кризь шибку,

Скільки глянеш — дроти таборів.

В таборах — той, що землю леліав,

У буремні відстояв грудьми.

Вождь «великий» всю тундру засіяв

З України моєї кістками.

Читець 1.

То була страшна весна тридцять третього. Люди паслися на траві, як худоба. їли листя з липи, їли котів і собак.

І кожен третій падав. Щодня людей ковтав голодомор.

Село мертвіло... Птахи норовисті

Сідали зрана журно на стовпи.
Стояли, наче в чорному намисті,
Напівживі оселі і степи.
Ходила смерть відкрито берегами, .
І не було тортурам вже кінця.

Звучить мелодія пісні «Коліскова 33 року». Слова і музика Т. Петриненка.

Ведуча.

Пішов голод Україною. Смерть косила людей. Помирали на всеплодючих чорноземах шанованої світом житниці. Просто неба, на шляхах, у холодних хатах і на лавах вокзалів. Поодинці і сім'ями. Вимирали роди і села. Голод забрав тих, хто за шмат хліба не вмів торгувати святинею, спекулювати, красти, вбивати, щоб вижити.

Читець 1.

Село. Неначе писанка, село.
Квітують верби, пророста зело,
А під плотами ходить дика пустка.
Мов божевільна. З лоба збита хустка.
імлою очі-ями затягло.
Стоїть на царині старий вітряк,
Немов забутий на шляху жебрак,
Безпомічно до неба звівши руки.
На вигоні не грають діти в цурки,
Ніде не чути голосу собак.
До піднебесся дим не в'ється з хат,
Замовкли щебіт і пісні дівчат,
Та й парубки не думають про гулі.
Лиш голосно в садах кують зозулі,
А з клунь забутих сови прокричать.
Блукає пустка дика по селі.
Німа. Голодна. Втома на чолі.
У бур'янах лягає спати під тином,
Де мати догоря над мертвим сином,
Худа, чорніша чорної землі.
А по дорогах котиться, стриба,
Співає реквієм стара гарба
І за село везе шайтанське жниво.
Сатрапів слуги лічать здобич хтиво.
Криваві очі втіха прошиба.
На відшибі, у мертвій тишині,
Скидають трупи, мов опухлі пні,
І знов гарба накульгує сповільна...
Як братський гріб — країна підневільна.
Свічками хиляться воскові дні.
(Б. Бора. Голод).

Читець 2.

Повік не вмере цей злочин в поколіннях,
Як пухли та вмирали трудівники землі.
Голодна смерть людей косила без упину,
А тих, що не могли триматись на ногах,
Везли геть за село, в Глибокую Долину,
І там скидали з авт із жахом в їх очах.

Читець 3.

Їдуть, їдуть людомори
У червоних прапорах,
Забирають із комори
Порох, зниділий на прах.
Вимітають пил зі скрині,
Зерен запашні сліди.
Залишають Україні
Хліб з кропиви й лободи.

Ведуча.

Червоне і чорне — два кольори часу.
Скрізь ходили бригади з викачування хліба.
Скрізь копали ями, в які склали мертвих.
Звучить «Реквієм» А. Моцарта, сьома частина.

Читець.

В історії пером швидким
Писались гімни і хорали,
А ті пекучі сторінки
З історії повикладали.
В руках, що виростили хліб,
Не залишили і зернини.
Ні, рід наш в горі не осліп —
Ти все згадаєш, Україно!
Згадай же ти, щоби воздять
Близьким і дальнім людоморам.
Хоч радість легше пам'ятать,
Та треба пам'ятать і горе.

Запис тужливої мелодії дзвонів.**Читець.**

Тихо, як свіча, Догорів народ, Бо не мав меча На чужих заброд. Бо Господь йому
Скинув з неба плуг, Дав покірний дух.

Ведучий.

Обривався вічний живий ланцюг поколінь. Руйнувалися сім'ї, родинні зв'язки. Народові було завдано удару, якого він ще не знав. Після 1933 року не було чути вже вечірніх пісень в українських селах, повсюдно ламали і знищували церкви, стала різко занепадати народна творчість...

Ведуча.

На XII з'їзді Комуністичної партії України в січні 1934 року відверто було виявлено мету голоду. Виголошуючи звіт, секретар ЦК КП(б)У Постишев заявив: «1933 рік був роком розгрому української контрреволюції... партія провела геркулесову роботу по ліквідації націоналістичних елементів на Україні». Тоді ж було сказано, що й надалі головним завданням партії є боротьба з українськими націоналістичними тенденціями. Отже, не покарання за небажання вступати до колгоспів, а винищення національного духу і всіх його проявів у житті народу.

Ведучий.

Не було вимоги покарати винних за національне вбивство, не було протесту й співчуття. Біль невинних мільйонів не потряс сумління світу, бо глибока байдужість і жорстокість править ним.

Звучить у запису Чи у виконанні хору «Святий Боже».

Ведучий.

На відзначення глибокої скорботи і всенародного болю маємо гідно вшанувати пам'ять тих великомучеників — жертв небаченого в історії людської цивілізації голодомору. Це наш святий обов'язок. Схилимо в глибокій пошані наші голови.

Ведуча.

Вічна пам'ять батькам та матерям, братам і сестрам, дідусям і бабусям, усім, хто безвинно став жертвою нелюдського злочину. Вшануймо їхню пам'ять спільною молитвою «Отче наш», «Богородице Діво».

(Всі присутні промовляють молитву під супровід хору).

Ведучий.

Страх і біль огортає, коли ставиш себе на місце тих мучеників. Як їм хотілося жити!

Ведуча.

Просякнута кров'ю мучеників, українська земля породила нових патріотів, які рішуче заявили світові своє національне кредо словами поета Василя Симоненка: «Народ мій є, народ мій завжди буде! Ніхто не знищить мій народ!»

Ведучий.

Мертві будять нас, живих, примушують оглянутися на пройдені роки життя і — задуматися. Україна ніколи не переставала боротися, були великі жертви, були герої. І про те слід пам'ятати.

Ведуча.

Страшний терновий вінок на Землі, сплетений українцями. Наша доля страшна і болюча.

Ведучий.

З небес ударив волі дзвін.
І все живе, все мудре знов воскресло.
Прозрів народ й піднявся із колін,
І оживає на руїнах.

Ведуча.

Тяжко повертає собі народ України духовне здоров'я, бо надто великі втрати...

Читець 2.

О, народе, встань,
Сам собі порадь,
Бо з чужих старань
Будеш помирать.
Буде знов душа
Йти на смертну креш,
Доки з лемеша
Зброї не скуєш.
Оберни сто сум
В золоті хліба,
Вийми з наших душ
Страх і плач раба.
Господи, прийди
В нашу непроглядь,
Дзвони розбуди,
Що в землі лежать!

Під мелодії дзвонів, що звучать у запису, всі Сучасники виходять на сцену.

Читець 3.

Боже великий, всевладний,
Яви нам свою могуть.
Дай розпізнати правду,
Праведників не забудь.
Дивляться в Твої очі
Мільйони скатованих душ.
Пригорни їх, посели на спочинок,
Та їхнього сну не наруш.
Заступи нас і нашу державу
Од кривавих, лютих негод.
Всі ми — суцї, усопші, прийдешні —
Твій пшеничний, безсмертний народ.

Хор і учасники вечора виконують «Молитву за Україну».

ЗЛОЧИН ПРОТИ НАЦІЇ (урок пам'яті)

Голодомор розпочався відразу ж після закінчення громадянської війни та придушення української революції. Він охопив значну частину України: Запорізьку, Донецьку, Катеринославську, Миколаївську, Одеську губернії. Причини його частково мали об'єктивний характер — посуха 1921 року, економічні наслідки Першої світової та громадянської воєн. Але найголовнішими чинниками стали: крах сільськогосподарської практики тодішнього режиму, скорочення посівних площ у колишніх хлібородних районах. Голод 1932—1933 років охопив ті ж самі регіони України, але цього разу його спричинили, насамперед, політичні чинники. Голодомор 1932—1933 рр. був не випадковим явищем, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору, тобто геноцидом.

Про роки неврожаїв, які траплялися в нашій історії, літописи повідомляли виключно в контексті зростання цін на хліб, і ніколи — як про роки голодної смерті людей, тим більше масової.

В Україні сама природа заперечує голод.

Масова голодна смерть у 1932—1933 роках мала місце винятково в регіонах, населених переважно українцями.

Цілі області України, населені пункти, а також сам кордон УРСР в 1932—1933 роках були оточені військовими загонами, які не випускали з цих регіонів України населення до інших регіонів СРСР, а також із сіл і містечок у великі міста України. Цьому є маса архівних доказів.

В 1932—1933 роках було застосовано збройні сили для огороження території після вилучення харчів у населення.

У голодні для України 1932—1933 роки СРСР масово експортував зерно та інші харчові товари за кордон, у той час коли в Україні гинули мільйони.

Голодомор був акцією проти українців. Загиблих від голоду в 1932—1933 роках об'єднує те, що абсолютна більшість із них були українцями, мешканцями територій із переважно українським населенням.

Селяни в інших регіонах СРСР у цей час не вмирили з голоду, і саме в інші відносно ситі регіони втікали з України ті, кому вдавалося просочитися через збройні кордони.

Найбільш вразливими до голоду завжди є діти — ті, хто завтра мали б стати продуктивним населенням і основою економічної могутності країни.

Голодомор у часі співпав із масовим винищенням української інтелігенції. У цей час ідуть із життя А. Скрипник, М. Хвильовий. Скажімо, на кінець репресій із трьох сотень українських письменників живими залишаються 36 осіб.

Визнання голодомору актом геноциду, яке дедалі більше шириться серед держав світу, свідчить про очевидність доказів. Влаштований в Україні голодомор стоїть поряд із фашистськими газовими камерами — і за масштабами, і за суттю.

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом політичної системи проти мирних людей, унаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення.

Аналіз змісту опублікованих протягом 1929—1933 рр. близько 30-ти постанов ЦК ВКП(б), Раднаркому УРСР, ЦК КПУ(б)У засвідчує факти свідомого створення таких умов життя для сільського населення, дві третини якого становили етнічні українці, що призвело до їхнього фізичного винищення. Як свідчать документальні джерела, хліб в Україні був, але хліб з України забрали.

За розпорядженнями уряду, заборонялася будь-яка торгівля в сільській місцевості, призупинялося продовольче постачання сіл, переслідувалося та каралося 10 роками ув'язнення і

розстрілом будь-яке використання хліба для оплати праці в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, запроваджувалася система натуральних штрафів, товарних репресій. Питома вага українського зерна в загальносоюзному обсязі хлібозаготівель сягала більше третини, а в окремих регіонах перевищувала планові завдання для Північного Кавказу, Центрально-Чорноземного регіону, Казахстану та Московської області разом узятих.

Історики ще й досі сперечаються навколо кількості жертв голодомору, виголошуючи різні цифри — від 3 до 10 мільйонів. Найвірогідніше, враховуючи матеріали перепису населення 1937 року, втрати населення внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруєнь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу становили на теренах України близько 7 мільйонів осіб.

Глибокий слід, залишений голодомором 1932—1933 рр. в історії України, переплітається з іншими трагедіями, що випали на долю українського народу в ХХ столітті. Громадянська війна і голод 1921—1923 років, репресії 1937—1938 років, війна 1941—1945 рр., німецька окупація і голокост, голод 1946—1947 рр.

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1932—1933 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні.

Варто відзначити, що поняття «геноцид» було введено у міжнародно-правове поле лише ухвалою 11 грудня 1946 року резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка визначила: «Згідно з нормами міжнародного права, геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню». 9 грудня 1948 року ГА ООН одногосно прийняла «Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього», яка набула сили з 12 січня 1951 р. Створена завдяки зусиллям української діаспори комісія Конгресу США на чолі з Дж. Мейсом назвала голодомор 1932—1933 рр. в Україні геноцидом. Після завершення роботи комісії, що була покликана встановити факти, а не давати їм правову оцінку, українські організації Північної Америки звернулися до юристів. Ініціативи Світового конгресу вільних українців була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Якуба Сандберга.

У листопаді 1989 року комісія Я. Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами — примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч «традиційному українському націоналізму». За підрахунками французьких демографів, унаслідок голодомору в Україні не народилося близько 1 мільйона дітей. На загальні цифри смертності вплинуло й віддане тоді владою розпорядження ЗАГСам не реєструвати смерть дітей віком до одного року. Вчені дійшли висновку, що оскільки у цей період помирили переважно діти й молодь, середня тривалість життя дітей у 1933 році становила 7,3 роки у хлопчиків і 10,9 років у дівчаток. За всю історію людства подібних показників ніде не зафіксовано.

Виступаючи на пленарному засіданні високого рівня Генеральної Асамблеї ООН 15 вересня 2005 р. Президент України В.А. Ющенко заявив: «Шановні лідери сучасного світу, в наших силах запобігти злочинам проти людства і людяності. Я звертаюся до вас від імені нації, яка втратила десять мільйонів людей через голодомор-геноцид, організований проти нашого народу. Тоді уряди багатьох країн відвели очі від нашої біди. Ми наполягаємо: світ має знати правду про всі злочини проти людства. Тільки таким чином ми всі будемо певні — байдужість більше ніколи не буде заохочувати злочинців».

**Орієнтовна тематика книжкових виставок
до 75-х роковин
Голодомору 1932-1933 років в Україні**

- Безкровна війна
- Біль від Голоду
- Великі твої жертви, Україно!
- Голгофа голодної смерті
- Голод – трагічна сторінка людської пам'яті
- Голодомор в Україні: причини, жертви, злочинці
- Голодомор в Україні. Трагедія ХХ століття
- Голодомор: дзвони гіркої пам'яті
- Душі загиблих стукають в наші серця
- Жнива скорботи
- Злочин проти нації
- Їм дзвони не дзвонили
- Колективізація голодом
- Курган людської скорботи
- Меморіал народної скорботи
- На колінах стою перед вами, сповідаю жалобу сумну
- Невиплакані сльози України
- Не згасни, свічко Пам'яті !
- Полин голодомору у пам'яті нащадків
- Поминання мученицьких душ
- Реквієм жертвам голодомору
- Скорботні жнива людомору
- Смерть і Воскресіння
- Смертю смерть подолали
- Стоїть в скорботі мати Україна, біля могил дітей своїх стоїть
- Страта голодом
- Тріумф тирана – трагедія народу

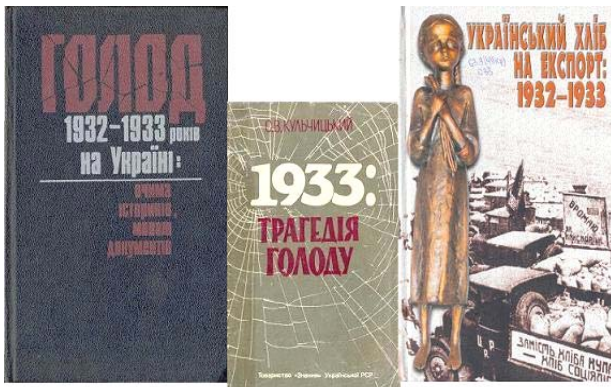

МЕМОРІАЛ НАРОДНОЇ СКОРБОТИ І ПАМ'ЯТІ (Книжкова виставка)

Розділ 1.

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ. ПРИЧИНИ, ЖЕРТВИ, ЗЛОЧИНЦІ

- Голодомор в Україні. Причини, жертви, злочинці. – Х., 2003. – 60 с.
- Кому був вигідний голодомор. – К., 2004. – 63 с.
- Мухіна М. Упокорення голодом. – К.: АН України, 1993. – 310 с.
- Пасько В. Час прощення. – К.: Укрмедкнига, 2001. – 329 с.
- Самійленко І. Соціо-політичне тло Голодового геноциду в Україні. – К.: Просвіта, 1998. – 40 с.
- Старів С. Страта голодом. – К.: Просвіта, 2002. – 272 с.

Розділ 2.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ

- Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
  - Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
  - Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384с.
  - Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933 / Авт. колектив: П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
  - 33-й голод: Народна Книга – Меморіал. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
- Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. Т.1 / Упоряд. Ю. Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 296 с.
- Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. Т.2 / Упоряд. Ю. Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 443 с.
- Український хліб на експорт: 1932-1933. – К.: ПП Сергійчик М.І., 2006. – 432 с.